

Kovács Péter

HUN KORI SÍR SZÁZHALOMBATTÁN

*Bonae memoriae
Kiss Attila*

A tanulmányban a szerző egy, a százhalombattai római katonai tábor területén talált hun kori gyereksír leletanyagát adja közre. Az elhunyt etnikumának vizsgálata során külön kitér az ún. „foederati-kérdésre”, amelynek során arra a következtetésre jut, hogy Alatheus és Saphrac népének pannoniai megtelepedésére nincs bizonyíték. Utóbbi sem az antik források, sem a régészeti leletanyag nem támogatja. A sír a Valeria tartomány kiűritése utáni periódusra keltezhető.

Dormuth Á. 1943. augusztus 14-én a következőket jegyezte fel a matricai római katonai táborban folytatott feltárásának ásatási naplójába: „A B fal ... keleti oldala mellett (III. árok), a fal felső szintjével egy magasságban, törmelékréteg tetején, a felszíntől 35–40 cm-re egy csontváz került elő. Fekvése É–D, a fej teljesen széttűzva, darabjai nem voltak fellelhetők egyet kivéve: az alsó állkapocs a helyén feküdt, a vállak felhúzva – csak a medencéig ép, a többi rész a munkások csákánya alatt szétszóródott. In situ előkerült a két váll, illetve a kulccsont tájékán 1-1 fibula (jobbón cikáda alakú, balon csónakos), a medence tájon bronzcsat és bronzlemez. Munka közben állítólag a lábak táján szőlőfürtszerű bemélyített üveg-pohár. A váz hossza nyaktól a medencéig 40 cm, combcsont 40 cm. A sír szélessége 40 cm.”

A sír szintén fennmaradt sírlapján a lelkörülmenyekről a következő bejegyzés található (1–2. kép): „A sír a castrumfalán belül a támfal mellett, omladékréteg tetején került elő, 35–40 cm humusz alatt. Fekvése: fej D – láb É. A koponya részei közül csak a fül mögötti rész és az alsó állkapocs volt fellelhető, utóbbi eredeti helyen. A vállak fel voltak húzva, mert a kulccsont nem vízszintesen, hanem hegyesszögben feküdt. A váz csak a medencéig volt ép, innen lefelé a munkások vigyázatlansága következtében szétszóródott. Egyes darabjai összeszedhetők voltak, mint a lábszárcsontok és a medencerész.”

A leltárkönyvi bejegyzés szerint a sír lelőhely „III. árok, B fal mellett” volt. Az ásatási naplóból, illetve felszínrajzból kiderült, hogy a III. árok a tábor

délkeleti saroktoronyánál húzódott, a B fal pedig minden valószínűség szerint a római tábor trapéz alakú saroktoronyán belül található állítólagos belső támfal volt,¹ amely, mivel a sír annak törmelékrétegében, azaz párhuzamosan feküdt, a hun korban már nem állott. Ennek oka az lehetett, hogy a későrómai korban a trapéz alakú saroktorony elvesztette funkcióját, hátsó falára pedig egy 18x9m-es későrómai épület egyik rövidebb oldalát alapozták, amely mellé áshatták le a sírt. A tábor északnyugati saroktoronyának 1994-es ásatásakor az 1. periódusú saroktorony hátsó falát már a római korban visszabontott állapotúnak találtuk, amely felett egy igen vastag római pusztulási réteg húzódott (valószínűleg a táborszentélyben is megtalált 260-as szarmata pusztítás utáni átépítéskor). Mivel a terület nagyobb részét feltárta az ásató, majd később Mócsy A. is végzett itt kontrollálatást, valószínűnek tartható, hogy magányos temetkezéssel állunk szemben.

A leleteket máig nem publikálták, eltekintve az üveg-pohártól. A mellékleteket a Szent István Király Múzeum leltárkönyvébe az 11675-ös leltári számon leltározták, be a következő sorrendben:

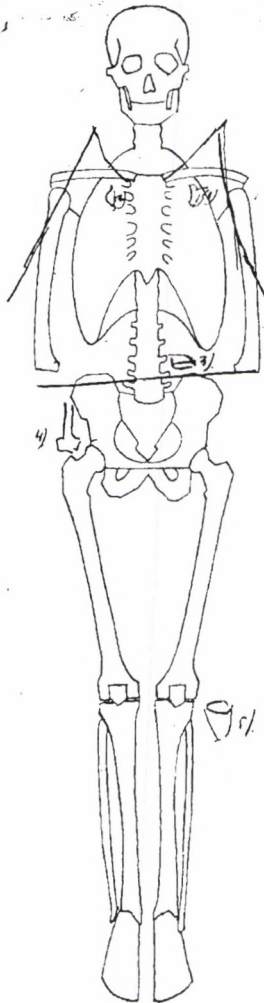
- a. csontváz – hiányos
- b. bemélyített díszű, alul elkeskenyedő üveg-pohár, szőlőfürtszerű
- c. bronz övcsat (germán típus)
- d. bronz szíjvég (szarmata típus)
- e. bronzfibula
- f. ezüstfibula – cikáda alakú.

Az 1974-es revízió során az övcsatot már nem találták, a többi lelet viszont együtt, egy dobozban megmaradt, igaz a cikáda töredékesen. A sír leleteit elsőként az MRT szerzője írta le röviden (MRT VII, 234, 12 j.). Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a mellékletek közül a fibulák már eleve csonka állapotban kerültek elő (a cikáda sarka, az aláhajtottlábú fibula lába hiányzott).

A sír eredeti hosszúsága nem haladhatta meg a 120–130 cm-t, ami nagy biztonsággal jelzi, hogy egy serdülőkorú lány lehetett az elhunyt. A 40 cm hosszú combcsontok is ezt bizonyítják. A sír meglehetősen

Nő
Férfi
 Gyermek
 Bolygatott, bolygatatlan

Dunafehéred

Mélység 35 cm, szélesség 40 cm, hosszúság ^{11 v. 12 l. e} ~~40 cm~~ ^{maximális 40 cm}

A váz hossza a sírban lemérve 40 cm
 A váz állapota jó
 A váz helyzete:

A vázból eltéve: koponya, ^{felőrisi} hosszúcsontok, teljes váz
 A váz raktározási száma

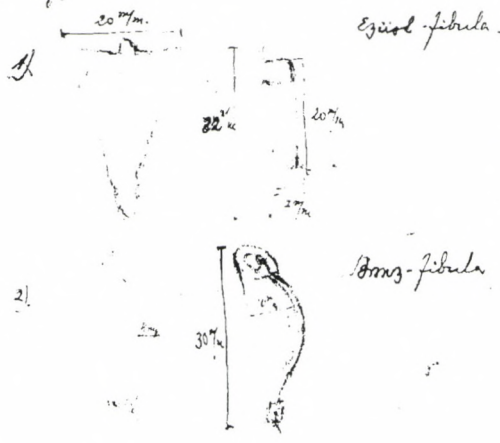
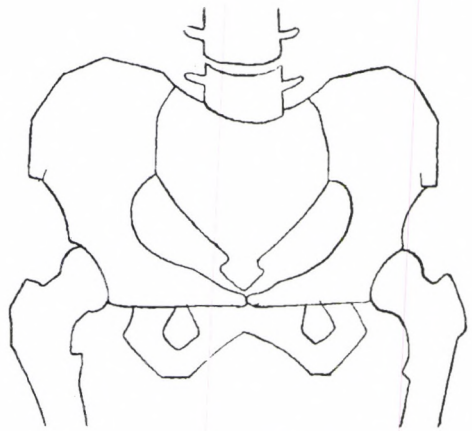
A leletek napló-száma
 A leletek elhelyezése
 Megjegyzések:

Sírleírás: A sír a castrum falon belül a támfal mellett, omfaloklónusig délvén került elő, 35-40 cm, humusz alatt. Felőrisi: faj D - láb E.
 A koponya részén, legül csak a fiül megülte, rész ~~cs~~ az alsó alkopocs volt fellelhető, utóbbi eredeti helyén. A vállak fel voltát látni, mert a kulcs csont nem vizsgál, hanem koporsó gőgben felelt.
 A váz csak a medence rész volt ép, innen lefelé a munkások vizigélléséig a tév-területen vizsgálódott. Egyes darabjai meggyőzően voltak, mint láb végcsontok a medence rész.

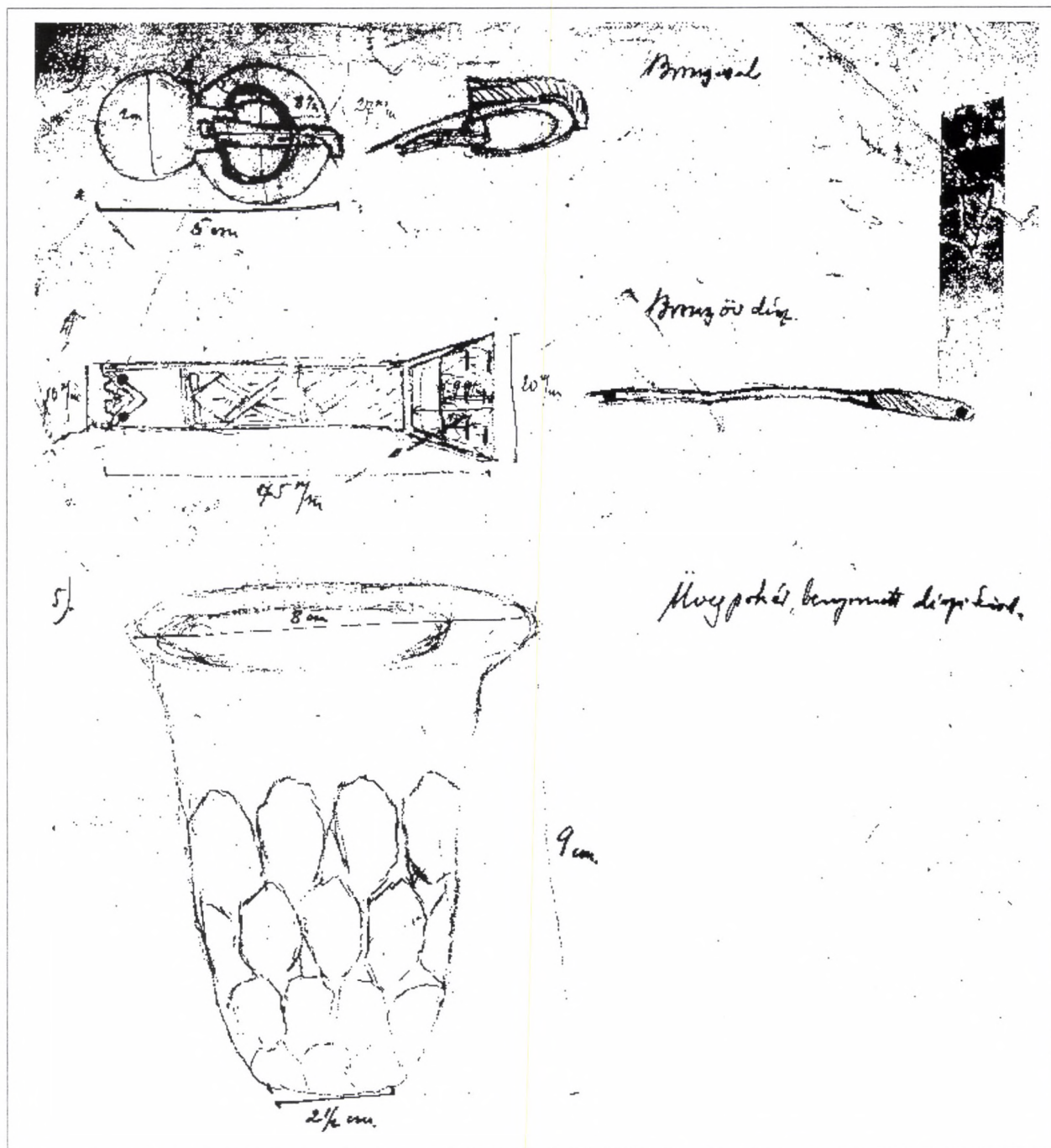
Mellékletek.

- 1-2) fibulák
- 3) bronzcsat
- 4) sírvég-csú
- 5) csapokai.

Lf. 11675.

1. kép Sírleírás
 Fig. 1 Grave description

2. kép Sírlap
Fig. 2 Grave description

keskenysége (40 cm) szintén ezt bizonyítja, bár a felhúzott vállak a holttestnek a sírgödörbe való beszorogatását bizonyítják. Sajnos a váz elveszett, anthropológiai vizsgálatát tudomásom szerint nem végezték el. A cikáda fibula töredékének dobozkájában még egy 11675/a jelzetű, 3,6 cm hosszú csonttöredék volt, amely minden bizonnyal az elhunythoz tartozott.

Igen érdekes a sír D-É tájolása, amely sem a későrómai korra, sem a hun etnikumú sírokra nem jellemző, de nem ismeretlen más etnikumú IV-V. századi temetők esetében. Későrómai temetők esetében alig 1-2 hasonló tájolású temetkezést ismerünk, így pl. Intercisa délkeleti temetőjéből csak egyet (VÁGÓ-BÓNA 1976, 157, 175). Így pontusi és alföl-

di késő szarmata (PÁRDUCZ 1959, 1. csoport, Tápé-Malajdok), de germán temetkezések (Maroszentanna-Tschernjahov kultúra), sőt alán temetők esetében is megfigyelhető volt ez, mint legjellemzőbb tájolás (PÁRDUCZ 1959, 381, 388; PÁRDUCZ 1963, 45–46, 52; VADAY 1989, 200–201; WERNER, 1956, 98–102; BÓNA 1986, 115–117; KOVRIG 1959, 212–214). Az alföldi temetők közül a csongrádinál szinte kivétel nélkül hasonló irányítású sírokat figyeltek meg. Újabb megfigyelések szerint azonban a D–É tájolás folyamatosan jellemző volt a császárkor elejétől kezdve (KULCSÁR 1998, 26). Pannonia területén ez a tájolás a sajátos emlékanyagú csoporttal rendelkező Untereisenbrunn-Rábapordány-Regöly típusú sírokra jellemző, amelyek szinte kivétel nélkül a battaihoz hasonló módon magányosak (KISS 1994, 173–174). Ezek közül D–É tájolás figyelhető meg pl. a talán valamivel későbbi Laa a. d. Thayai 1. sír esetében (Germanen, Hunnen, 345; TEJRAL 1988, 273–278.) Azonban a csoporton kívüli más pannoniai hun kori temetkezésekben megfigyelhető ez a tájolás. Így a csornai diadémás női sír és a keszthelyi férfsír is É–D-i irányítású volt (KOVRIG 1985, 107–148, Germanen, Hunnen, 181). Hasonló tájolású volt a gencsapáti torzított koponyás női sír, az új mursella és a pilismaróti 19. sír is (NEMESKÉRI 1944–45, 303–311; KOVRIG 1959, 212–214; TOMKA 1994, 24–47, 37–38).

3. kép Római üvegpohár
Fig. 3 Late Roman glass

A csákvári 2. temető sírjaira azonban ez a tájolás volt a legjellemzőbb a korábbi K–Ny-ival szemben (BARKÓCZI–SALAMON 1970, 62) A publikálók szerint ez a temető legkésőbbi része. Mindezek alapján a D–É tájolás nem volt sem a barbár, sem a római közegben ismeretlen, ezért a sír etnikumának meghatározásában nem lehet döntő szerepe.

1. A leletből az *üvegpoharat* (3. kép), korábban már közölte Barkóczi L. (BARKÓCZI 1971, 72, Nr. 5, Abb. 5). Magasság: 9, szájméret: 8,3, talpátmérő: 2,6 cm. Színe világoszöld. Díszítése a perem alatt függőleges bemélyített bordákból, alatta pedig lépmintából áll. Szerinte a kúpos alakú, plasztikus díszítésű pohártípus a IV. sz. vége és a V. sz. első két-három évtizede közé keltezhető. A mélyített díszítésű poharak egy jellegzetes elkülönülő típust alkotnak a pannoniai üvegleleteken belül (BARKÓCZI 1971, Nr. 1–8). A darab legközelebbi párhuzama a csákvári temető 26. sírjából került elő (BARKÓCZI 1971, Nr. 4), de Brigetioból is ismerünk egy még közöletlen darabot (BARKÓCZI–SALAMON 1970, 70, Abb. 17/14, BARKÓCZI 1988, 95–96, Typ. 65/c, Nr. 142). A csákvári 26. női sírban még egy későrómai típusú ovális bronzcsatot, illetve egy üvegpalackot találtak sírmellékletként. Az üvegpalack is új formaként jelent meg szintén 380 után Pannoniában (BARKÓCZI–SALAMON 1970, 69). A pohár a medencénél, a palack a lábnál került elő. A tárgyak nehezen datálható volta miatt az üvegpohár-típus keltezésénél csak a temető belső kronológiáját használhatta fel Barkóczi. Bár a publikáló ezen két darab alapján a helyi készítés eshetőségét tartja valószínűnek, azonban a típus igen kevés pannoniai darabja, valamint azok eltérő volta miatt a darab keleti importját sem zárhatjuk ki.

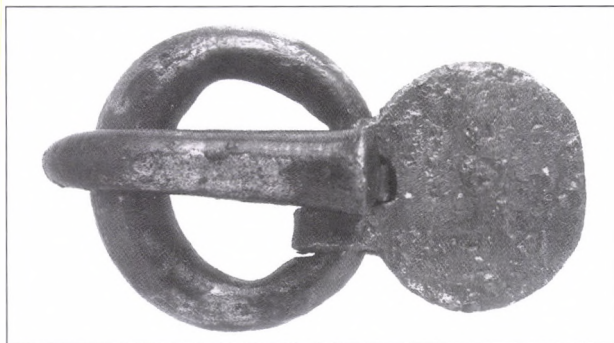
Aligha véletlen, hogy már Barkóczi L. felhívta a figyelmet a csákvári temető egyes leletcsoportjainak kelet-európai párhuzamaira. A Fekete-tenger vidékéről több hasonló darabot is ismerünk (SOROKINA 1979, 58–62, id., 1962, 230, Abb. 11/5, 13/5), de ezen kívül még Gyulafehérváron és Baráthelyen is kerültek (egyikük Theodosius éremmel együtt!) elő hasonló típusúhoz tartozóak (HOREDTE 1982, 157, T. 5/3). A gyulafehérvári és a baráthelyi darab mellett a Maroszentanna-Tschernjahov kultúrához tartozó más lelőhelyeken is találtak hasonló üvegpoharakat, amelyeket a népvándorláskori kutatók általánosan a D1 Stufe (G. Rau, M. Kazanski, H. J. Eggers, M. Schukin, J. Tejral, E. Straume Typ VIIA – 380–410) időszakára kelteznek (Ranzevoje 12. és 14. sírok, Malaešty, Tirsorsor 179. sír, Gavrilovka 5 sír (RAU 1972, 135–140, 161; EGGERS 1951, Nr. 237, T. 16; KAZANSKI–R. LEGOUX, 1988, 7–53, 37, 62, Nr. 21, 62/a-b, 66, II/III/IV. periódus; EKHOLM 1956, 35–39; TEJRAL

1997, 332–334; STRAUME 1987, 36–37). A típus másik fő előkerülési helye Skandinávia, ahova nyilvánvalóan importként kerültek a darabok (STRAUME 1987, Nr. 26, 53, 57, 63, 65/1-2). Pannonián kívül római területről meglehetősen kevés példányát ismerjük, így nemrégiben került elő néhány a típushoz tartozó példány Iatrus C periódusából, illetve a noricum Oberleisből (GOMOLKA–FUCHS 1991, 167–; STUPPNER 1997, 220–221) Ezen darabokat szinte kivétel nélkül syriai vagy pontusi készítményeknek tartják (STRAUME 1987, 60, 62; NÄSMEN 1984, 14). Esetleges pannoniái (főleg csákvári) gyártására nincs bizonyítékunk, a százhalombattai példány legközelebbi párhuzama a csákvári, szinte biztosan egy műhelyben készültek. Nem tartom lehetetlennek, hogy a poharak Pannoniában, vagy valamely szomszédos nyugodtabb területen készültek volna az V. században. Szemmel láthatóan a százhalombattai-csákvári példányok a típus legkésőbbi darabjaihoz tartoznak. A késői változat általános jellemzői a zöldes szín, megnövekedett falvastagság, mandula formájú díszítés a korábbi szögletes helyett. A csákvári temetőben az újabb ásatások is két eltérő etnikum együtt élését bizonyították még a V. sz. első felében, amelyet Honorius, II. Theodosius, Johannes solidusai, torzított koponyás temetkezések is megerősítenek (NÁDORFI 1996). A darab keltezésénél figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy készítésének, valamint sírba kerülésének ideje nem feltétlenül esett egybe. A pohár meglehetősen vastagsága hosszú használati időt tett lehetővé. Aligha véletlen, hogy a skandináviai példányok közül éppen ennél a típusnál lehet a legtöbb utólagos javítást megfigyelni (STRAUME 1987, 53).

Hun kori Kárpát-medencei sírokban meglehetősen nagy számban kerülnek elő római üvegpoharak, elsősorban a kékpettyes rátéttel díszítettek. Ismerjük őket férfisírokból (pl. Lébény, Lengyeltóti, Laa an der Thaya, Mödling-Lerchengasse 1. sír), valamint gazdag női sírokból is (pl. Regöly, Untersiebenbrunn, Mödling-Lerchengasse 2. sír, Drslavice, Brno-Cerná pole, Nagysáró 5/55. sír). Az üveg-, vagy agyagedények lábánál való elhelyezése sem ismeretlen hun kori sírokban, bár a fej mögé gyakrabban helyezték el őket (pl. Lébény, Lengyeltóti, Untersiebenbrunn, Regöly). Így innen került elő a Szekszárd-Bal-Parásztai férfisírból a besimított korsó, illetve a keszthelyi É–D-i tájolású férfisír egyik edénye is (STRAUME 1987, 53). A regölyi női sír szabadkezes edénye szintén a lábak mellől került elő (MÉSZÁROS 1970, 66. Az alföldi hun kori szarmata (?) temetők közül lábánál elhelyezett kúpos üvegpoharat figyeltek meg Lászlófalván (PÁLÓCZI HORVÁTH, 1976, 73–77).

A további mellékletek a következők:

2. hun típusú kerek bronzövcsat, kerek csattesttel, amelyet eddig elveszetteknek hittek (4. kép). A madárcsőr alakú csatpecek végén hármás rovátkolás látható (hasonló a kistokaji csathoz), a csattest hátoldalán, amely kisebb, mint az előlap, két szegecs figyelhető meg. Szerencsére a sírlapon megmaradtak

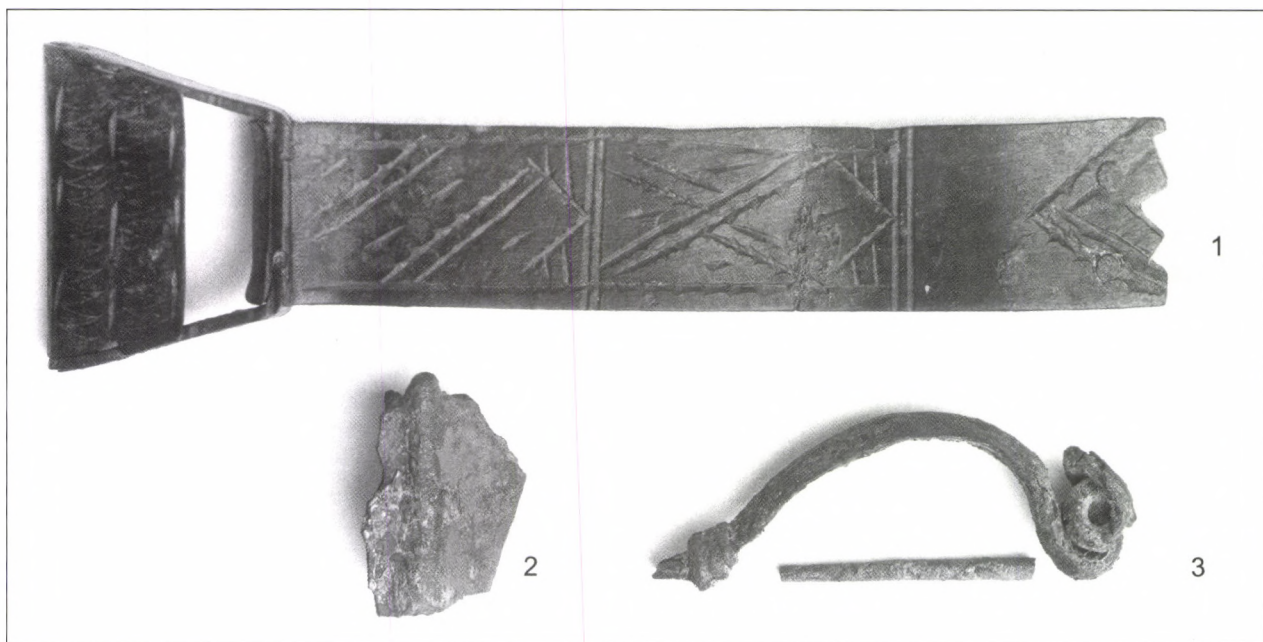

4. kép Hun övcsat
Fig. 4 Hun belt of buckle

Dormuthnak a leletekről készített jó minőségű rajzai, és pontos méretadatai. A csat teljes szélessége 5 cm, a csatkorong 2 cm átmérőjű. Anyaga aranyozott bronz. Az aranyozás erősen kopott. A sírleletet valamikor az előkerülése után kiemelhették a múzeumban a többi közül, ezért tartották elveszetteknek. A csat minden bizonnyal azonos azzal a darabbal, amelyet Bakay K. közölt korábban honfoglaló koriként a Székesfehérvár-Tácsi úti temető 1. sz. sír leletei között (BAKAY 1965–66, 43–88, 64, T. XLVI/2). A Dormuth-féle rajzzal teljesen (miliméterre) megegyező méretű, formájú bronzcsat nyilvánvalóan aligha kerülhetett elő a honfoglalás kori sírből. A publikáció szerint a csat aranyozott, leltári száma 11796.3. Az eredeti leltárkönyv alapján kiderült, hogy az eredeti, ajándékozás révén múzeumba került darabhoz (kengyel-11796.2) más kézzel leltározták hozzá a csatot. A 3-as szám szintén valószínűvé teszi az azonosítást, mivel Dormuth is 3.-ként leltározta be a csatot. A leletek összekeverésére a háború utáni rendrakáskor kerülhetett sor. A csat közvetlenül a medence felett került elő in situ. Hasonló méretű és formájú csatok szinte minden hun leletkomplexumban (férfi és női sírok, halotti áldozatok) megtalálhatók. A forma nagyon sokféle változata ismert, használták ékköves polikróm, pecsételt felületű és a battaihoz hasonló díszítetlen felületű változataikat is. A pecek főleg a későbbi típusok esetében állatfej alakú. Korábbi változatai már a Tschernjahov-kultúra végén megjelentek (D1 fázis). Elsősorban harcos sírokból kerülnek elő, de női változataik is ismertek (TEJRAL 1997, 338).

Így az abrau dyrsoi temető több női sírjában is megfigyelhető volt a kerek övcsat (általában lemezfibula társaságában: pl. 408., 410. sírok, DMITRIJEV 1982, 87). Az övcsatok mellett a kisebb változataik lábbelikhez tartoztak. A százhalombattai csathoz hasonlókat (ezüst, aranyozott bronz kerek csattest és csatkarika, nem polikróm típusúak, 1–3 szeggel összekapcsoltak) a történelmi Magyarország területéről többet is ismerünk Lengyelországból, Szirmabesenyőről, Pécsről (Móra F. u.), Nagysáróból (12. sír), Szihalom-Budaszögről (FODOR 1997, 122. CatNr. XVI/39).

meg a szélesebbik végéből a tűtartó kis töredékével. Ebből is kiderül azonban, hogy Dormuth nagy pontossággal rajzolta le azt, mivel egy kis részen megállapítható belőle a szárny eredeti szélessége. Jelen darab a cikádafibulák két szárnyas típusához tartozik. Formája leginkább a lévai sírból származó szintén ezüst cikádára emlékeztet (hasonló gerinc, tagolatlan-ság) azzal a különbséggel, hogy a szárnyak után a hármas tagolás nyakrész után kiszélesedő gömb stilizálja a fejet (LEHOCZKY 1908, 422–423, 1–3 kép). Mivel a fejet mindegyes esetben ilyen gömbök jelképezik nem elképzelhetetlen, hogy eredetileg a matricainak is

5. kép A megmaradt leletek. 1: bronzcsüngő; 2: cikáda fibula; 3: aláhajtott lábú fibula
Fig. 5 The remained grave furniture. 1: bronze pendant; 2: cicada brooch; 3: brooch with inverted food

3. ezüst, öntött cikádafibula (5. kép 2). A rajz szerint eredeti szélessége 2, hosszúsága 3,2 cm volt, közepén vékony gerinc futott végig, amely az állat testét jelképezte. A formája teljesen stilizált, csak a szárnyakat képezték ki felismerhetően, a végződése a többi darabétól eltérően szinte vízszintes (hasonló: FITZ 1985–86, Nr. 1.7-1.8). Feltehetően a feje már a megtalálás előtt letörött. A típusra annyira jellemző kiszélesedő fejet, szemeket a gerincnek csak a kissé kiszélesedő vége jelzi, a testrészeket semmi nem választja el egymástól. A tűtartó zöldes patinájából következik, hogy a tű más darabokhoz hasonlóan itt is bronzból készült. A szárnyak felületén fehérfev bevonat maradványai figyelhetők meg. A szárnyak közül az egyiknek a sarka már az előkerüléskor hiányzott. A fibulából csak egy kis darabka maradt

ilyen végződése volt, amely letörött. Ezt erősítheti még az a tény is, hogy a fibula bal alsó sarka kis részen már a megtaláláskor hiányzott. A fibulát előkerülési helye alapján (jobb vállnál) szabályosan (eredeti funkciója szerint) hordhatták az aláhajtott lábú fibulával párban.

Aligha tartható ma már az a H. Kühn által kialakított (sokak által ma is hangsúlyozott) nézet, amely a kisméretű népvándorlás kori cikádafibulák (nem a hosszútestű, öntött, sokkal nagyobb római kori típus) elterjedésének korát, területét nem a hun mozgalommal, hanem a K–Ny irányú germán vándorlásokkal hozta kapcsolatba. Hasonló módon teljességgel tarthatatlanok azon vélemények, melyek szerint a kisméretű (3–4 cm), ezüst, kevésbé plasztikus, bronztűs, fehérfevbevonatos darabok a császárkoriak

(LEHOCZKY 1908, 422–423, 1–3 kép). A százhalombattai példány ugyanis ebbe a csoportba tartozik, II–III. sz.-ra keltezése pedig aligha valószínű. A csoport elkülönítésekor annak keltezésére használt kelet-pannoniai tumulusokból származó cikádaábrázolások, illetve a pátkai 54. tumulus cikádája nem ezen csoport jellegzetességeit viseli magán (BÓNIS 1975, 244–249; CSONTOS 1997–98, 157–168), másrészt a csoport példányai a biztosan V. századiak kivételével szórványleletekből, magángyűjteményekből származnak. A csoport keltezhető leletegyüttesekből származó tagjait a keltezésnél figyelmen kívül hagyták, ezért lehetett különféle spekulációk révén a II–III. sz.-ra keltezni az egyes darabokat. A cikádák elterjedésének két fő pontja a Fekete-tenger és a Kárpát-medence, ettől nyugatra már csak szórványosan kerülnek elő (a vizigót emlékanyagból például teljesen hiányoznak). Keltezésüket igen megnehezítette, hogy az első összegyűjtésükkor mindössze 8 példány származott sírból, az összes többi szórványlelet volt. Utóbbi helyzet az újabb ásatások során szerencsésen megváltozott, így a történelmi Magyarország területén, de a Pontus tájékán is jelentősen emelkedett a sírleletek (és településeken előkerültek is: pl. Tiszavasvári-Városföldje, 1. ház) száma.² Az előkerült kevés számú sírban a cikádák nagyobbik része vagy párban (Intercisa, Untersiebenbrunn-kislánysír, Abrau Dyrso, 373 és 390 sírok, Klettham-Altenerding 26. sír, Bitterbrunn 36. sír, Barbing-Irlmuth 32. sír (cikádafibulapár mellett még Bügelfibel pár, illetve egy madárfibula)) volt, vagy pedig mint 'Drittfibel' (Bodrogmonostor, Léva, Domagnano – hasonlóan mint az aláhajtottlábú fibulákat a smolini és a tiszalöki női sírok esetében lemezfibulák mellett) volt használva másik fibulapár mellett, utóbbi kettő esetében ékvés díszítéses bronzfibulával. Alig néhány olyan esetet ismerünk eddig, ahol cikádákat más fibulával párban használták eredeti funkciójának megfelelően. Az egyik weimari sírban (Nr. 56) Vogelfibel, a rothebudei 6. urnasírban pedig Armbrustfibel volt a párja (KÜHN 1935, 86, 92, Nr. 1–2), a nagybaktai sírban alán Kerbschnittverzierung-os bronzfibulával együtt találták meg (ČERKUN 1994, 2. sír). A százhalombattai sír cikádája azonban az első példány, amely aláhajtott lábú fibulával párban került elő.

Annai bizonyosnak látszik, hogy hun etnikumú női sírokból hiányoznak a cikádák, sőt a fibulaviselet nem is tartozott a hun női viselethez (BÓNA–CSEH–NAGY–TOMKA–TÓTH 1993, 21–22). Nagyon ritkán kerülnek elő cikádák V. sz. közepe előtti, valóban keleti germánnak tartható női sírokból. Ezért a Fekete-tenger vidéki és kaukázusi temetők női sírjaiból (pl. Abrau Dyrso) származó cikádafibulák alapján jogos az a feltételezés, hogy a kárpát-medencei cikáda-

fibulás sírok leginkább alán vagy azzal rokon iráni etnikumú elhunytakkal hozható kapcsolatba (különösen Untersiebenbrunn esetében).

4. *egytagú, aláhajtott lábú bronzfibula* (5. kép 3). A fibula eredetileg is csak töredékesen (kengyele és tüje) került csak elő, mivel már a megtalálásakor sem rajzolta le Dormuth a lábat. A ma töredékes tű nagy része viszont akkor még ép volt. A darab töredékessége nagy szerepet játszhatott abban, hogy az ásató „csónakos fibulának” nevezte. Teljes hosszúsága 3 cm. A darab a Dormuth által említett „csónakos fibulával” azonosítható. A láb aláhajtott részét háromszor csavarták körül a kengyelen. Ez a viszonylag kis méretű típus a III. századtól kezdve folyamatosan elterjedt volt a germán törzseknél, de a szarmata Barbaricumban is (PATEK 1942, 63–64, T. XXVI/16. tip. I). Aláhajtott lábú fibulák ugyan kevésbé gyakran, de hun kori leletegyüttesekből is előkerülnek (Wolfshheim, Murga, Ostruznica, Tiszacsege, MENKE 1986, 77–80). Ismerjük ékkövekkel díszített változataikat is (Majkop, Pécs, Sapkino). Kelet-Pannoniában későrómai női sírokban 380 után fordulnak elő nagyobb gyakorisággal aláhajtott lábú fibulák (Csákvár, Szabadbattyán SALAMON–BARKÓCZI 1982, 147–178, 151, NÁDORFI 1994). A limes mentén a szentendrei temető IV. sz. végi 90–91. sírjából (fiatal nő és leány) ismert egy a matricai példányhoz hasonló fibulapár (MARÓTI–TOPÁL 1980, 119–120, T. 26), míg Visegrád-Gizellatelepen több aláhajtott fibula is került elő szintén sírokból (lásd lejjebb; GRÓF 1987–89, 133). Ugyanehhez a körhöz tartozhat a Budafoki úton előkerült női sír is, mivel mellékletei (edények, megvastagodó karikás bronzcsat, állatfejes csontfésű) aláhajtott lábú fibula is előkerült (NAGY 1973, 187). A mözsi V. századi római és barbár vegyes temető egyik sírjában kétsoros csontfésű, valamint oktaédeses fülbevaló társaságában került elő (BARKÓCZI–SALAMON 1970, 35–80, 64; SALAMON–LENGYEL 1980). Aláhajtott lábú fibulákat ismerünk a visegrád-gizellamajori temetőből is (GRÓF 1987–89, 133.). Aláhajtottlábú fibulapár került elő a Mödling-Lerchengassei 2. sír É–D-i tájolású szarkofágából egyebek között nomád tükörrel együtt (Germanen, Hunnen, 341–342). A fibulatípus egyes csoportjainak (így az egytagúaké is) folyamatos, V. század közepéig nyúló használata figyelhető meg az alföldi barbaricum területéken is. Így V. századig használt szarmata és alföldi germán temetőkben is meglehetősen nagy számban kerülnek elő (PÁRDU CZ 1959, 373–374; VADAY 1989, 86–87; ISTVÁNOVITS 1993, 91–146, 116–117 (IV. sz. második fele–V. sz. eleje). Ezek közül talán a cikádafibulás leletkörnyezetben előforduló nagybaktai a legfontosabb (lásd feljebb – Čerkun 1994, 1. sír). Igen fontos tény, hogy az Abrau dyrsoi

temető V. sz-i sírjainak mellékleteiből származó fibulák jelentős része az aláhajtottlábú fibulák valamely típusához tartozik (DMITRIJEV 1982, 78, 3. kép/1–4, 18–21).

5. *bronzcsüngő* (5. kép 1). Hossza 7,5; szélessége 1,3 cm. A téglalap alakú test felületét háló díszes mintában bekarcolt vonalakkal díszítették, a hátsó lemezzel együtt két nitszeg kapcsolta egybe az övszíjjal, amely a csüngő felső facettált végénél látható. Alsó vége trapézalakú, legnagyobb szélessége 2 cm. A sírlap szerint a jobb oldali medence mellett került elő, de már bolygatott részen. A formája alapján a csat nem tartozhatott a hun kori sírhoz, mivel az alapján XIII–XIV. századi (I. FINGERLIN, Gürtel des hohen und späten Mittelalters. Berlin 1971). Díszítése is teljesen ismeretlen hun kori leleteken. Ezt erősíti az a tény is, hogy a lelet a sír munkások által feldúlt részén került elő, a lelőhely pedig a XI–XVI sz. között folyamatosan lakott volt (középkori Báté falu).

A százhalombattai sír leletösszefüggéseinek megértéséhez szükséges néhány *Matrica* legutolsó késő-római periódusára vonatkozó ásatási eredményt ismertetnem. *Matrica vicus*ának a IV. sz. közepén feladott területén, a tábortól É-ra egy római épület belsőjében egy sírt tárt fel Kereskényi Gy. 1872-ben, amely a korábbi épület terrazzo-padlóját is átvágta. Az ásatása eredményeit, köztük a sírrajzot, az ásató több helyen is ismertette (KERESKÉNYI 1874, 4; *ibid.*, Ismertetés. ArchÉrt 8, 1874, 173–175). Az ásatásból néhány lelet szerencsésen bekerült az MNM-be (MNM RR 1873.226.1-19), de a sírmellékletek sajnos nem voltak köztük. Szerencsés módon sikerült a feltárás helyét a Rómer F. által készített (és úti jegyzetei között fennmaradt – Rómer F. jgyk. XXXV, 157–158) helyszínrajz alapján beazonosítanom (KOVÁCS 1999, 62–63). A sír lelőhelye a tábor közvetlen északi szomszédságában a Duna parton található nagyobb épületkomplexum volt, amely valószínűleg a település fürdőjével azonosítható. A folyó pusztuló partfalában az épület kidőlt falai és szennyvízcsatornája ma is szabad szemmel látható. A helyszínrajz alapján a sírt közvetlenül az épület északi zárófala mellé ásták le. A K–Ny-i tájolású sír mellékleteit a lábknál helyezték el, az elhunyt feje alá tetőtéglákat tettek. Az első melléklet egy késő római típusú, egyfülű, barnás korszó volt, amely formájának legközelebbi párhuzamát a *matricai principia* udvarán feltárt kútban találtuk meg. Utóbbi edény besimított felületű volt. Kereskényi szerint a sírban még egy „csatot” is találtak, azonban a sírrajz alapján a lelet leginkább egy budakalászi típusú lemezfibulához hasonlít. Későrómai temetőkben általános szokás volt a fibulákat a lábknál elhelyezni (LÁNYI 1972, 101–102, Abb. 16–17). Ezért a valószínűsíthetően be-

simított korszó és a lemezfibula alapján a sír 380 utánra keltezhető, és esetlegesen valamilyen letelepülő római szolgálatban álló barbárral hozható kapcsolatba.

Itt szükséges megemlítenem, hogy Dormuth Á. 1942-es leletmentésekor, amelyet a vicus északnyugati peremén a limes-úttól kb 20 m-re Ny-ra a védőgát építések folytatott, állítólag egy melléklet nélküli sírt torzítottnak látszó koponyával (SZIKM Ltsz: 11520) is feltárt egy temetőrészlet feltárásakor (*Ibid.*, 49.). A feltárt hat sírban melléklet alig volt, egyikből egy római fibula és vaskés került elő (SZIKM Ltsz: 11524).

A Valentinianus utáni periódus népeességének emlékanyagát (püpos hátú csontfésű, borostyán gyöngy), illetve lakóhelyét (kőalapozású vályogépület, szemétdödrök) a közelmúltban sikerült megtalálnunk a tábor parancsnoki épületének feltárása során (KOVÁCS 1999a). A *principia* kútját kövel töltötték be ebben a periódusban (KOVÁCS 2003, 69–84), a kőalapozású épületet, annak agyagpadlója felett pusztulási periódusát a *principia* déli helysége mentén figyeltük meg (XX. és XXIII. árkok), annak tájolása követte a korábbiét. Az égési rétegben két Valens érmet találtunk. Az épület két oldalán szemétdödröket találtunk.

A legérdekesebb helyzetet a *principia* táborszentélyében figyeltük meg. A pincelejárattól (*aerarium*) délre, a keleti zárófal mellett egy 1 m átmérőjű szemétdödröt tártunk fel, amely a korábbi padlószinteket átvágva 1,4 m mély volt. A gödör felső részén egy nagyobb mészkő bázis volt állítva. Betöltésében Valentinianus érem, mázas dörzstál, besimított hálódíszes kerámia, *Frigeridus dux*-os téglabélyeg, illetve a legalsó, fekete faszenes rétegben püposhátú, kis körökkel díszített csontfésű került elő. A fésűt bronzszegekkel erősítették össze. A hasonló darabokat, amelyek nem barbár készítmények, több késő-római lelőhelyről is ismerjük (BÍRÓ 1994, Nr. 430; VÁGÓ–BÓNA 1976, 198–201).

A matricai sír és az ún. foederati-kérdés

Összefoglalás

A sír keltezése, illetve etnikumának meghatározása során két számításba jöhető lehetőséget kell figyelembe vennünk. Az első szerint a sír 425 elé volna keltezhető, és a Pannoniába betelepült *foederati* népeességgel volna kapcsolatba hozható, míg a második szerint a sír 425 utánra, Valeria feladása utáni hun periódusra volna keltezhető. Az előbbi támogatnák egyes mellékletek és leletkörülmények (esetleg a D–É tájolás) is. Így a korábbra való keltezést támogathatja az üvegpohár, amelynek tökéletes párhuzama csákvári római temetőben került elő, valamint a szintén

csákvári párhuzamokkal rendelkező aláhajtott lábú fibula is. Utóbbi, ahogyan korábban már láthattuk, V. század végi lelet együttesekből is ismert, ezért a keltezésnél nem lehet döntő fontosságú. Hasonló mondható el a kúpos üvegpothárról is (pl. Högom), amely véleményünk szerint nem feltétlenül pannoniai gyártmány, hanem keleti importból hozhatták magukkal. A D–É tájolás, amely szintén a csákvári temetőben jelent meg a korábbi periódusban a pannoniai térségben elsőként szintén nem lehet perdöntő érv, ugyanis ez barbaricum területen sem kizárólag a IV. sz. végi–V. sz. elejei időszakban volt általánosan elterjedt. A további mellékletek azonban kizárják az első lehetőséget. A csákvári típusú, foederatival kapcsolatba hozott pannoniai temetőkből teljesen hiányoznak a cikádafibulák, illetve a kerek csattestű, illetve karikájú övcsatok. A matricai sír legközelebbi párhuzama az Intercisában, a katonai tábor közelében feltárt szintén gyereksír (Dunaújváros története. Dunaújváros 2000, 73–74).

A másik, korábbi elképzelést támogató érv lehetne az ún. Untersiebenbrunn horizont korábbra való keltezése, amely alapján Alatheus és Saphrac népevel kapcsolatba hozható volna. Mivel az ehhez a csoporthoz tartozó női sírokban mindkét melléklet (cikáda és övcsat) előfordul, jellemző tájolása az É–D, római üvegpothár gyakori mellékletük, ezért jogosan merül fel az a lehetőség, hogy amennyiben a horizont leletanyaga az V. sz. elejére keltezendő, akkor így volna ez a matricai sír esetében is.

Jelen helyen, mint római koros régész, csak azt látom szükségesnek vizsgálni, ami Pannonia IV. sz. végi–V. sz-i történetére vonatkozik, a leletanyag népvándorláskori szempontból való értékelésére nem vállalkozom. A probléma legfontosabb számomra felvetődő kérdései a következők: **1.** Alatheus és Saphrac gót-alán-hun népe letelepedett-e Pannoniában, ha igen, hol? **2.** Rendelkeztek-e foedusszal, azaz nevezhetők-e foederatinak. **3.** Mekkora számú népességről lehetett szó, régészeti leletanyagukat sikerült-e elkülöníteni? **4.** Meddig lakott/lakhatott ez a népesség Pannoniában? Végezetül: **5.** Van-e, lehet-e bármiféle kapcsolata a foederati népességgel az Untersiebenbrunn horizontnak?

1–2. Alatheus és Saphrac néperől, különösen annak pannoniai megtelepedéséről meglehetősen gyéren szólnak antik forrásaink, ezért a történeti interpretáció (amelynek tere túlságosan is tág lehet) az elmúlt száz évben meglehetősen nagy szerepet kapott (SEECK 1913, 141–142, 486–487; EGGER 1962, 57–67; ALFÖLDI 1926, 59–63; VÁRADY 1969, passim; NAGY 1971; MIRKOVIĆ 1971, 46–47; MÓCSY 1962, 577–578; MÓCSY 1974, 340–344; HOFFMANN 1970, 461–464; LIPPOLD 1973, 850–851;

LIPPOLD 1980, 29–30; WOLFRAM 1979, 155, 310–314; SOPRONI 1985, 86–93; Régészeti kézikönyv, 50, 240; WILLIAMS-FRIELL 1994, 32, 100; DEMANDT 1998, 99–100). Ennek következtében a foederati-kérdés vizsgálata túlzottan nagy előtérbe került a Pannonia-kutatásban. A foederati pannoniai történetét legrészletesebben Várady L. fejtette ki (VÁRADY 1969), fantáziadús megoldási javaslatai élénk vitát váltottak ki. A kérdéses auctor-helyekre vonatkozó kritikát a legjobban Nagy T., Harmatta J. és Mócsy A. fogalmazták meg, akiknek érvelésével a legtöbb helyen egyet lehet érteni (NAGY 1971; MÓCSY 1971, 347–360; HARMATTA 1971, 299–346). A szerző recenziókra adott válaszai sem voltak igazán meggyőzőek (VÁRADY 1972, 186–193; VÁRADY 1972, 261–276; VÁRADY 1990, 175–200). A foederati-kérdés vizsgálata során általában Zosimos, illetve Jordanes egy-egy helyét vették vizsgálat alá. E két és a többi auctor-hely értelmezése során azonban számos probléma merül fel, amelyek alapján megkérdőjelezhető, hogy azok Pannonia története szempontjából miként értelmezhetők. Lássuk, mit is mondanak konkrétan a források!

Jordanes Get. 27, 140–142:

140. *at vero ubi milites principe meliore mutato fiduciam acceperunt, Gothos imepetere temptant eosque Thraciae finibus pellunt. sed Theodosio principe pene tunc usque ad desperationem egrotanti datur iterum Gothis audacia divisoque exercitu Fritigernus ad Thessaliam praedandam, Epiros et Achaia digressus est, Alatheus vero et Saphrac cum residuis copiis Pannoniam petierunt.* 141. *quod cum Gratianus imperator, qui tunc a Roma in Gallis ob incursione Vandalorum recesserat, conperisset, quia Theodosio fatali desperatione succumbente Gothi maius saevirent, mox ad eos collecto venit exercitu, nec tamen fretus in armis, sed gratia eos muneribusque victurus, apcemque, victualia illis concedens, cum ipsis in foedere fecit.* 142. *Ubi vero post haec Theodosius convaluit imperator reperitque cum Gothis et Romanis Gratiano imperatore pepigisse quod ipse optaverat, admodum grato animo ferens et ipse in hac pace consensit, Aithanaricoque rege, qui tunc Fritigerno successerat, datis sibi muneribus sociavit moribusque suis benignissimis ad se eum in Constantinopolim accedere invitavit.*

Theodosius megbetegszik, távollétét a gótok támadásra használják fel, Fritigern Thessalia, Epirus, Achaia kifosztására indult, Alatheus és Saphrac a maradék csapattal Pannoniát támadták meg. Gratianus Theodosius betegsége miatt ellenük indult, de nem bízott seregében, ezért foedust kötött velük. Ez a

foedus azonban világosan mindkét seregre vonatkozik nemcsak Alatheus és Saphrac népére! Ha a foedust a megtámadott területekre vonatkozóan kötötték volna, akkor Jordanes alapján a Fritigernnek a foedus révén juttatott terület Achaia, Epirus és Thessalia térsége volna! Ezt a lehetőséget erősíti a történet folytatása is. A következő caputot ugyanis Jordanes azzal folytatja, hogy Theodosius felgyógyulása után a megkötött békével (*in hac pace*) egyetértett, és Athanarichot (aki *tunc Fritigerno successerat!*) Constantinopolisba hívta. Ez alapján arra kell gondolnunk, hogy csak egy foedus létezett, amely mindkét seregrészre vonatkozott.

Zosimos IV, 34, 2–4:

2. Τοῦτου δὲ ἡγουμένου δύο μοῖραι τῶν ὑπὲρ τὸν Ῥήνον Γερμανικῶν ἔθνων, ἡ μὲν ἡγεμόνι ριτιγέρνω χρωμένη, ἡ δὲ ὑπὸ Ἄλλοθεον καὶ Σάφρακα τεταγμένη, τοῖς Κελτικοῖς ἔθνεσιν ἐπικείμεναι Κατέστησαν εἰς ἀνάγκην τὸν βασιλέα Γρατιαδὸν ἐνδοῦναι σφίσιν, ἀπολιπούσαις τὰ ἐν Κελτοῖς, διὰ τοῦ Ἰστρου.

Παιονίαν καὶ τὴν ἄνω Μυσιάαν καταλαβεῖν ἦν γὰρ αὐτῷ λόγος τε καὶ σπουδὴ τέως ἀπαλλαγῆναι τῆς συνεχοῦς τούτων ἐφόσου. 3. Διαπλεύσαντες οὖν ἐπὶ τοῦτοις τὸν Ἰστρον, διανοούμενοι τε διὰ Παιονίας ἐπὶ τὴν Ἡπειρον διαβῆναι, περαιωθῆναι δὲ τὸν Ἀχελῶν καὶ ταῖς Ἑλληνικαῖς πόλεσιν ἐπιθέσθαι, τροφάσπορίσασθαι ᾠήθησαν πρότερον, Ἀθανάριχον ντεξ παντός τοῦ βασιλείου τῶν Σκυθῶν ἄρχοντα γένους ἐκποδῶν ποιήσασθαι δὲ πρὸς τὸ μηδένα κατὰ νῶτου κωλύσαντα τὴν αὐτῶν ἐπιχείρησιν ἔχειν. 4. ἐπιθέμενοι τοῖνυν αὐτῷ σὺν οὐδενὶ πόνῳ τῶν τόπων ἐν οἷς ἦν ἀπανέστησαν.³

A meglehetősen zavaros elbeszélés szerint Gratianus kényszerítve, hogy megszabaduljon Gallia Fritigern és Alatheus-Saphrac-féle néptől, akik a Rajna túlsópartján laktak, megengedte, hogy Pannoniát (egyreszámra!) és Moesia Superiort megszállják, és így szabaduljon meg állandó támadásaiktól. Általában eddig szokták a kérdéses helyet idézni, azonban a szerző folytatja az elbeszélést. Átkeltek a Dunán, és Pannonián keresztül Epirusba szándékoztak átmenni, majd innen tovább a görög városokat megtámadni, de előbb élelmet akartak gyűjteni, és meg akartak szabadulni Athanarichtól. Ezen a helyen többszörös fogalmi zavarral küzd (pl. Rajnán túl lakók gótok, Gallia megtámadása; VÁRADY 1969, 514–519; Zosime, Histoire nouvelle. Ed. F. Paschoud. Paris 1979, 406–408, note 166), egy, általunk sem tagadott tény azonban világosan következik belőle: Pannoniát,

valószínűleg Pannonia II-át és Moesia I-át megtámadták, majd onnan eltávoztak. Mindezek miatt ezt a forráshelyet, mint a pannoniái foedus bizonyítékát, nem lehet figyelembe venni.

A 379–382. évek kronológiája az antik források (főleg császári rendeletek) viszonylagos bősége ellenére (főleg a források ellentmondásossága miatt) meglehetősen zavaros (JONES 1964, 156–157). Különösen igaz ez Theodosius 380-as betegségének pontos idejére (379 vége–380 vége közé kelteznek: O. Seeck – 379: (SEECK 1913, 137, 484); 380 február – J. Williams és S. Friell (WILLIAMS–FRIELL 1994, 31), Paschoud – 380 tavasza (Zosime, Histoire nouvelle. Ed. F. Paschoud. Paris 1979, 386–387, note 152, 398–400, note 159), Lippold 380 ősze, illetve a Jordanes és Zosimos által tárgyalt hadjáratokra (380 ősze-tavasza) és a foedus megkötésének idejére vonatkozóan. Véleményem szerint a forrásainknak leginkább az A. Lippold által felállított kronológia felel meg a legjobban (LIPPOLD 1973, 1980). Ezek alapján a következőképpen rekonstruálhatóak a 380-as év tavasz-ősz közötti eseményei (Zosimos IV, 31. fejezetében tárgyaltak nem csúszthatók össze a fenti két hellyel, mivel Zosimos az őszi események előzményeit beszéli el benne: Theodosius veresége Fritigernéktől, Gratianus segítségnyújtása, Arbogastes és Bauto révén győzelem-gótok Thraciába való visszaszorítása, amelyet Jordanes is említ). A tavaszi hadjárat a császári rendeletek kiadásának szünetelése idejéből következően 380. április 4–június 12 között kerülhetett sor, amikor Theodosius valószínűleg távol volt Thessalonícétől (SEECK 1919, 255). Gratianus május-júniusban bizonyíthatóan Aquileiában tartózkodott (SEECK 1919, 254), innen küldhett segítséget Theodosiusnak (Zos. IV, 32). Gratianus sirmiumi tartózkodására adatunk van 380. augusztus 2-án (Gesta concil. Aquil. 10). A két császár 380 szeptemberében Sirmiumban találkozott újra egymással (Zosime, Histoire nouvelle. Ed. F. Paschoud. Paris 1979, 400–401, note 160, LIPPOLD 1973, 850). Theodosius szeptember 8-ai rendeletét Sirmiumban bocsátotta ki (Cod. Theod. VII, 22, 11, Iust. XII, 47, 2). A találkozó egyik legfontosabb témája az uralmi terület újbóli rendezése és a daciai és macedoniai dioecesis visszaadása II. Valentinianus számára, valamint az Alatheusékkal való viszony megtárgyalása lehetett (HOFFMANN 1970, 464, Anm. 279, LIPPOLD 1973, 850). Ekkor kerülhetett sor egy közös hadjáratra is, amelyet több forrásunk is említ (Chron. min. I, 243, Chron. Min. II, 61 (Marcellinus comes), Phil. IX, 19; SEECK 1913, 486–487.). A Thessaloniceba gyorsan (szeptember 20-án már itt tartózkodik – Cod. Theod. X, 10, 14) visszatért Theodosius ezen győzelmek után betegedhetett meg, és ekkor került sor

megkeresztelésére (Soz. 7, 4, 2, Socr. 5, 6, Jord. Get. 145, Oros. VII, 34, 7; LIPPOLD 1973, 846. Cf. Zosime, Histoire nouvelle. Ed. F. Paschoud. Paris 1979, 386–387, note 152). Ezután történhetett a Zosimos és Jordanes által említett újbóli támadása, és leginkább ez az időpont (380. szeptember–október) felel meg Theodosius távollétének, valamint Gratianus Alatheusékkal (és a két auctor szerint Fritigernnel is!) való megegyezésére (NAGY 1971, 319). A foedus Gratianus által való megkötése még nem azt jelenti, hogy az uralma alatti pannoniai területek estek volna bele a foedusba, hanem, ahogyan a forrásaink erről világosan beszélnek, Gratianus Theodosius betegsége miatt volt kénytelen egyedül cselekedni. Azt is szükséges hangsúlyoznom, hogy a két birodalomrész határa nem a 395 utánival egyezett meg, hanem éppen ekkor kerülhetett sor a 379-ben megosztott Illyricum újbóli egyesítésére Gratianus uralma alatt (lásd feljebb; LIPPOLD 1973, 842, 850).

Az egyik fennmaradó probléma a gótokkal való különféle további foedusok magyarázata. Valamiféle foedust-megállapodást már 376-ban Valens kötött Fritigernéssel (Soz. VI, 37, Amm. XXXI, 4, 4), de ennek általános érvényét illetően kételyek merültek fel (WOLFRAM 1979, 79, 138). Ezek után került sor a feljebb említett események kapcsán egy újabb, inkább szimbolikus értékű foedus megkötésére, amelyet majd Athanarich halála után híveivel (Oros. VII, 34, 7 és Marcellinus comes=Chron. Min. II, 61 szerint a gót királlyal még életében) egy újabb követett (Jord. Get. 145, Zos. IV, 345, Socr. V, 10). A foedusokat említő forrásaink közül különösen fontos Sozomenos, aki a Jordanes és Zosimos által említett foedust szintén megemlíti (Soz. 7, 4, 2). Elbeszélése szerint Theodosius győztesen kötött foedust a barbárokkal még Thessaloniceba érkezte előtt. A végső megoldásra azonban csak 382. október 3-án egy következő foedus megkötése keretében került sor (Them. Or. XVI 211, Synes. De regno XXI 50; AUSBÜTTEL 1988, 604–613; MIRKOVIĆ 1993, 425–434, SCHARF 2001, 8–14). A Consularia Constantinopolitana az *universa gens Gothorum*, illetve *Orosius universae Gothorum gentes* megfogalmazása szerint (Chron. Min. I, 243, II, 15, 61, Oros. VII, 34, 7) a megkötött foedus minden gótra vonatkozott (HOFFMANN 1970, 465–466, LIPPOLD 1973, 861–862; WOLFRAM 1979, 156–157). A legfontosabb tény, amely arra utal, hogy a Jordanes és Zosimos által megkötött 380-as foedus Fritigern gótjaira is vonatkozott, hogy 380 után nincs újabb információnk Roma ellenes tevékenységükre, sőt Fritigern is eltűnik a forrásainkból. Theodosius 381 nyári hadjárata a túlpartról betörő scir, hun és „karp” csapatok ellen irányult (Zos. IV, 34, 6, vö: LIPPOLD 1973, 859). Az eddigi interpretációk

a vizigótok harci tevékenységének 380 utáni megszűnését nem tudták megfelelően magyarázni. Fontos még, hogy több forrásunk is összeköti a 382-es foedust Athanarich halálával (Oros. 7, 34, 7, Chron. Min. II, 61).

Ambrosius de fide 2, 140 (Kr. u. 379): *Nonne de Thraciae partibus per ripensem Daciam et Mysiam omnemque Valeriam Pannoniorum totum illum limitem sacrilegis pariter vocibus et barbaricis motibus audivimus inhorrentem?*

Ambrosius fenti helyét véleményem szerint Nagy T. értelmezte helyesen, aki Pannoniára vonatkozó részét egy 378 végi szarmata betöréssel hozta a helyet kapcsolatba (NAGY 1971, 310–311, 315). Ennek tényét más forrásaink is megerősítik (Them. Presb ad Theod. XV, 198a, Pac. V, X, 2 (vix tecta Hispana successeras: iam Sarmaticis tabernaculis tegebaris)), de logikusan is következik abból kitételből, hogy a pannon provinciák közül egyedül Valeriát említi a szerző, Pannonia II kimaradt, míg az összes egyéb említett hely összefüggő terület és a gót betöréssel hozható kapcsolatba (Phil. IX, 19, Symm. ep. 195, 2, Epit. Caes. 48, 5). Theodosius, akit Hispániából hívott vissza Gratianus elsőként ezzel a szarmata betöréssel, majd később a gótokkal foglalkozott még mint magister equitum per Illyricum 379. jan. 19-i sirmiumi trónra emelése előtt (Zon. XIII, 17, 9, NAGY 1971, 315; FITZ 1994, 1252–1253).

Pacatus XI, 4: *An nescis rem tuam per momenta consumi? Nescis me tibi tuisque decrescere? Quicquid atterit Gothus, quicquid rapit Hunnus, quicquid aufert id olim desiderabit Arcadius. Perdidit infortunata Pannonias, lugeo funus Illyrici, specto excidium Galliarum.*

Sokkal problematikusabb Pacatus panegyricusának fenti, sokat idézett helye, amelyet szerintem ismét Nagy T. értelmezett helyesen (NAGY 1971, 311–315). A szerző két egymás után következő mondatát csúsztatták egybe, és értelmezték úgy, hogy a gót-alán-hun fosztogatás, illetve Pannonia elvesztése egymásból következő cselekmények (VÁRADY 1969, 56–57). Nagy T. helyesen figyelte meg Zosimos (IV, 24, 4), illetve Pacatus párhuzamos szerkesztési elvét az északi provinciák Theodosius uralomra jutása előtti reménytelen helyzetének leírása során 1. Thracia gót-alán-hun fosztogatása 2. Moesia és Pannonia szomszédos barbárok által való megtámadása 3. Gallia féltése. A kérdéses Zosimos hely kitétele alapján καὶ τῶν περὶ Μυσίαν καὶ Παιονίαν τόπων τῶν ταύτη βαρβάρων ἐνοχλουμένων csak a környező szarmaták támadásáról lehetett szó. Pacatus 389-ben írt művének első mondata az *id olim desiderabit Ar-*

cadius fordulattal fejeződik be, amely kifejezetten azt jelzi, hogy a gót-alán-hun rablás az al-dunai provinciákra utal. Pannonia nem tartozott Theodosius és örököse, Arcadius uralmi területé alá.

Nem igaz a gyakran hangoztatott kitétel sem (MÓCSY 1974, 342, 345), hogy 379 után a szármataik és a korábbi környező germán törzsek eltűnnek a Pannoniát veszélyeztető barbár népek köréből. Adatunk van még egy 383–384 körüli pannoniai szármata betörésről (Symm. Rel. 47). Pacatus a 388-as hadjárat elindítása előtti helyzetben kifejezetten megemlítette a túlpárti barbárok előzetes lecsendesítését (Pac. XXXII, 4), sőt segédcapatokként való bevonásukat (*ut et limiti manus suspecta decederet et militi auxiliator accederet*, vö. HARMATTA 1970, 284). Hasonló módon túlpárti barbárokat vett igénybe Theodosius Eugenius elleni háborúja során is (Soc. V, 25). Később is említi őket a Duna-vidéki provinciákat veszélyeztető népek általános felsőrolásakor mind Claudianus (Stil. I, 94–111, 4. cons. Stil. 485–487, Ruf. I, 310–314), mind Jeromos (ep. 60, 16), de külön ellenük való háború szükségét is említi Claudianus 398 elején (fesc. IV, 14–15). Egy részük eltűnésére az V. sz. elejének népmozgalmai során kerülhetett sor, amikor már Galliát veszélyeztető barbárok között említi őket Szt Jeromos (Ep. 123, 16). Ezek alapján a Claudianus által említett ripa Sarmatica nem feltétlenül vesztette el még jelentését (Epith. Pallad., 86). A 380-as évek eleje után kétségtelen elvesztették kezdeményező szerepüket, de ez még nem járt automatikusan eltűnésükkel. Emiatt nem lehet automatikusan minden olyan auctor-helyet, amely a Pannoniát dúló ellenséget csak barbárnak említi a gótokra, vagy a pannoniai foederatira vonatkoztatni.

Pacatus XXXII. 3–4: *Postremo populis barbarorum ultroneam tibi operam ferre voventibus commilitii munus indulges ut et limiti manus suspecta decederet et militi auxiliator accederet. Hac tua benignitate pellectae omnes Scythicae nationes tantis examinibus confluebant ut quem remiseras tuis barbaris videreris imperasse dilectum. O res digna memoratu! ibat sub ducibus vexillisque Romanis hostis aliquando Romanus et signa, contra quae steterat, sequebatur urbesque Pannoniae, quas inimica dudum populatione vacuaverat, miles implebat. Gothus ille et Hunnus et Halanus respondebat ad nomen et alternabat excubias et notari infrequens verebatur. Nullus tumultus, nulla confusio, nulla direptio ut a barbaro erat. Quim si quando difficilior frumentaria res fuisset, inopiam patienter ferebat et quam numero artarat annonam conparcendo laxabat, pro omni praemio omnique mercede id unum respiciens út tuus diceretur. Quanta est virtutis ambitio! Accipiebas beneficium quod inputaras.*

XXXIV.1. *Sed illi quidem nefario sanguine belli primitias imbuentes par poenae culpaque documentum fuerunt. Testis es, Siscia, testis pucherrimi, save, conflictus, si conflictus ille dicendus est quo ita in publicos proditores animi plenus miles invasit ut eum nec numerus resistentium nec maximi fluminis altitudo remorata sit quin, ut erat ex itinere longissimo anhelus atque pulvereus, equos calcaribus incitaret, amnem nando coniungeret, ripam insiliret, paratos denique expectantesque deprenderet.*

A kérdéses helyen, amely tulajdonképpen Theodosius Maximus elleni 388-as hadjáratáról van szó, mint a háború színtere természetesen szóba kerül Pannonia is, amely helyet szintén a pannoniai foederatira vonatkoztatnak: *... urbesque Pannoniae, quas inimica dudum populatione vacuaverat, miles implebat* (VÁRADY 1969, 46–52). Ezek a katonák azonban már a barbár foederati voltak. A kérdéses hely azonban nem lehet a pannonia foederati létre szóló bizonyíték, mivel a szövegben csak arról esik szó, hogy a hadjárat során a keleti irányból *ex itinere longissimo* (XXXIV, 1) jövő katonák – köztük a barbárok is – megszállták a korábbi háborúskodás során megüresedett városokat (PWRE I, 1282, NAGY 1971, 323; HARMATTA 1970, 285–286). A comitatenses alakulatok városokba való elszállásolása és annak kötelezettsége (*metatum*) általános gyakorlat volt a IV. századtól kezdve. Érdemes külön megemlíteni azt a tényt, hogy a foederati történetével foglalkozó kutatók jó része a forrásokban említett mindenegyves gótokra-alánokra-hunokra, vagy azok valamely más kombinációjára (pl. alán-hun) vonatkozó részt Alatheus és Saphrac népére vonatkoztatja. Jó néhány esetben azonban (mint pl. a fenti auctor-helyen is) bizonyítani lehet, hogy általánosságban említik a gótokat, és a hozzájuk csapódott alánokat és hunokat (PWRE I, 1282; NAGY 1971, 323; HARMATTA 1970, 285–286). Ugyanis nem az volt a helyzet, hogy a hun segédcapatok csak Alatheus népéhez csatlakoztak, forrásaink említenek pl. thraciai hunokat is (Ioan. Ant. fr. 187 (FHG IV, 609)=fr. 79 (exc. insid. 119, 112–120). Különösen igaz ez a helyzet II. Valentinianus luthungi elleni 383-as hadjáratában résztvevő hunokra és alánokra vonatkozóan (Ambr. ep. 24, 4, 8), ahol semmi bizonyíték sincs arra nézve, hogy a gótoktól különvált hunok-alánok résztvehettek egy nyugati hadjáratban (VÁRADY 1969, 42; NAGY 1971, 321). Vannak további adataink is, ahol az említett népeknek, hadseregeknek semmi köze sem lehetett a feltételezett pannoniai foederatihoz (Orosius VII, 34, 5, 37, 3, Zos. V, 26, 4, Aur. Victor Epit. 47, 3). Hun csapatok a gótok mellett más népekhez is csatlakoztak, így pl. adataink vannak szármataikkal való együttműködésükről is (Auson. precat. cos. I, 31, epig. 1, 8). A gótok,

alánok, hunok külön-külön is megjelennek a Duna vidéket veszélyeztető barbárok felsorolásakor (Claud. Stil. I, 94–111, 4. cons. Stil. 485–487, Ruf. I, 310–314, Ruf. II, 270–271, Hier. ep. 60, 16), tehát nyilvánvalóan az a helyzet figyelhető meg, hogy a gótok menekülésekor egyéb népcsoportokat is magukkal sodortak, ezek pedig részint csatlakoztak, részint külön próbáltak szerencsét (Pl. Amm. XXXI, 8, 4, 16, 3). A hunokat említő, 395 utáni auctor-helyek (pl. Stilicho hadjárataiban résztvevő hunok) pedig már az Al-Dunánál megjelenő Uldin-féle hunokat említik (BÓNA 1991, 18–23).

Zosimos V, 37, 1: ‘Ἀλλά τοῦτων οὕτω διωκῆντων ἐπὶ τὴν κατὰ τῆς Ῥώμης ἔφοδον Ἀλάριχος ὠρμήθη, γελάσας τὴν Ὀνωρίου παρασκευὴν’ ἐπεὶ δὲ μεγίστοις οὕτως πράγμασιν οὐκ ἔκ τοῦ ἴσου μόνον ἀλλὰ καὶ ἔκ μείζονος ὑπεροχῆς ἐγχειρῆσαι διενοεῖτο, μεταπέμπεται τὸν τῆς γαμετῆς ἀδελφὸν Ἀτάουλφον ἐκ τῆς ἀνωτάτω Παιονίας, ὡς ἂν αὐτῷ κοινωνήσῃ τῆς πράξεως, Οὐννων καὶ Γότθων πλήθος οὐκ εὐκαταφρόνητον ἔχων.⁴

A kérdéses hely általános magyarázata szerint a Noricumban tartózkodó Alarich 408-as hadjáratakor Pannonia I-ből hívta segítségül Athaulfot gót-hun segédsapataival, akik a pannoniai foederati részei voltak (VÁRADY 1969, 245–247; WOLFRAM 1979, 184) Zosimos szavaiból ez a magyarázat azonban nem következik, mivel a szerző csak arról beszél, hogy Alarich magához hívja a hadjáratban résztvevő, és éppen Pannonia Superiorban (Παιωνία ἀνωτάτω) tartózkodó Athaulfot, arról nincs szó a hadjáratot leíró részben, hogy Athaulf a foedus révén tartózkodott volna Pannoniában, főleg Pannonia Primában. Itáliához való közelsége miatt sokkal logikusabb, hogy a gót-hun sereg Saviában állomásozott. Erre kifejezetten utal is máshol a szerző (IV, 45, 5). Athaulf lehetett ugyan Alatheus és Saphrac népének későbbi vezetője (bár ez is meglehetősen kérdéses), azok pannoniai megtelepedésére azonban a kérdéses hely nem bizonyíték.⁴ Az ἀνωτάτω superlativus használata nem példanélküli Zosimosnál (IV, 29, 1), ahol kifejezetten Saviára vonatkozott a melléknév (Emona földrajzi helyzetének leírása).

Sozomenos IX, 4, 4: καὶ ὁ μὲν Ἀλάριχος ἐκ τῆς πρὸς τῇ Δαλματία καὶ Παννονία βαρβάρου γῆς, οὗ διήγεν, παραλαβὼν τοὺς ὑπ’ αὐτὸν ἦκεν εἰς τὰς Ἥπειρους· καὶ συχνὸν ἐνταῦθα προσμείνας χρόνον ἄπρακτος ἐπανῆλθεν εἰς Ἰταλίαν· μέλλων γὰρ ἐκδημεῖν κατὰ τὰ συντεθειμένα Ὀνωρίου γράμμασιν ἐπεσχέθη.⁶

A kérdéses helyen említett Dalmatia és Pannonia melletti βάρβαρος γῆ Várady szerint a két provincia határán elterülő foederati szállásterületével volna azonos. Ez azonban a kérdéses helyből nem következik (πρὸς praepositio aligha jelent közöttet), ráadásul nem arról van szó, hogy a 402-ben Stilicho elől keletre vonuló Alarich alattvalói származnak erről a területről, hanem a kérdéses kifejezést (ἐκ τῆς βαρβάρου γῆς) helyhatározóként használta a szerző a ἦκεν ige mellett. Ez a rákövetkező mellékmondatból is világosan kiderül (οὗ διήγεν). Ezért itt leginkább egy Pannoniától és Dalmatiától keletre található illyricumi területre vonatkozott, ahonnan Alarich könnyen levonulhatott Epirusba, amelyet meghódítani szándékozott (VÁRADY 1969, 520, WOLFRAM 1979, 182; NAGY 1971, 321; J. J. Wilkes, Dalmatia. London 1969, 419; HARMATTA 1970, 284).

Amantius sírfelirata (CIL V 1623=ILChV 1061/a=CLE 1350=AÉp1998, 562 = Inscriptiones Aquileiae 2904): *Egregius fidei sanctus mitisq(ue) / sacerdos dignus quem cuper/et ple(b)s aliena suum / dign(us) ita geminis ducibus / consortia sacra parti/cipare fidei consilio regere / hoc iacet in tumulo proprium cui / nomen Amanti venturi meriti / prescia causa dedit bis denis / binis populis presedit in annis / si non migrasset laus erat ista / minor depos(itus) s(u)b d(ie) VIII Idus Aprilis(!) / ind(ictione) XI // d(e)p(ositus) Ambrosius diac(onus) Kal(endis) Decemb(ribus) / Mariniano et Asclepiodoto vv(iris) cc(larissimis) cons(s)ulibus / ind(ictione) VII.*

Amantius régóta ismert aquileiai sírfeliratát R. Egger óta tartják azonosnak az aquileiai zsinaton résztvevő Amantius püspökkel, aki Iovia (más kéziratok szerint Niciensis) püspöke volt. A feliraton említett *bini duces* és *populi* pedig Alatheusszal és Saphrac-kal, illetve a foederati népével volna azonos, akik körében terjesztette Amantius az orthodoxiát. Iovia egyes elképzelések szerint a déli Ioviával (EGGER 1962, 57–67, VÁRADY 1969, 168–170, 519–522), mások szerint pedig Alsóheténypusztával volna azonos (SOPRONI 1978, 141–142; SOPRONI 1985, 88). A felirat értelmezésével kapcsolatosan számos probléma vetődik fel (TÓTH 1987–1988; 54–55, 59–60; TÓTH 1994, 251–252, Anm. 48).

a. A legelső Amantius személyének azonosítása. Nem tudjuk azt sem, hogy az elhunyt valóban püspök volt-e (a feliraton sacerdos), azonos-e a személye az aquileiai zsinat Amantiusával vagy sem. Az Amantius név eléggé elterjedt volt a keresztények között, vidékünkön is több magas egyházi méltóságig jutott Amantius ismert (pl. Amantius, Viminacium püspöke a serdicaei zsinaton; EGGER 1962, 67; ThLL I, 1812,

1813; LŐRINCZ–REDŐ) 1994, 88. Pannoniában mindössze egy Amantia ismert Sisciából (CIL III 3982).

b. Az elhunyt neve Amantius mellett lehetett Amandus, Amantus is, sőt dativus esetén még az Amans is. Az Amanti alak nyelvtanilag értelmezhető vocativusnak, genitivusnak és dativusnak is (leginkább genitivus). A nevek közül azonban a felirat venturi meriti prescia causa magyarázata miatt az Amans tűnik megfelelőbbnek (cf. CEL II/2 1350).

c. A 381-es aquileiai zsinaton résztvett Amantius episcopus Ioviensium alakot csak egy, igaz a legrégebbi kézirat hagyományozta, a többin a Niciensis változat szerepel, de emendatio révén felmerült a Lotevensium-ra (M. Zelzer, CSEL 82, p. CLXII), illetve a Iuvavensium-ra való módosítás lehetősége is (PL LXII, 544). Utóbbit már csak azért sem szabad eleve elvetnünk, mivel a noricum municipiumot feliratos emlékeink szinte csak Iuvaumként említik a második V betű kiesésével (CIL VI 2382=32638a 7, 3588, 3884=32526a V 11, 32681, AÉp 1928, 157, AÉp 1959, 151, Epigr. 13, 1951, p. 120, 94). A későbbi kéziratok ezen a VI. századi kézíraton alapulnak, így a Niciensis alak feltételesen későbbi emendationak tartható. Ugyancsak Niciensis alak szerepel azonban a Vigilius Thapsensis-féle akta változatban is (contra Pall. II, 433 (PL LXII), EGGER 1962, 58, Anm. 11.).

d. Amantius eltemetésének két időpontja is lehetséges. Amantius mellé egy diaconust is temettek 423-ban (dec. 1), amelyet consuldatálás bizonyít. Amantius esetében azonban csak az indictio éve lett megadva. Így két lehetőség van a keltezésben, Kr. u. 398 vagy 413. április 6-a, mivel Amantius depositiojára csak valamelyik korábbi indictioiban kerülhetett sor. Természetesen csak akkor, ha a diaconusnak volt valami köze Amantiushoz. Itt szükséges megjegyezni, hogy a felirat sajnos már a CIL összeállítása előtt elveszett, kontrollra így nincs lehetőség, ezért az sem világos, milyen viszonyban van a két felirat egymással (a diaconus feliratát később vették rá a felíratra (ez a valószínűbb), vagy egyszerre történt). A 398-as keltezés esetében az Alatheus-féle interpretatio eleve lehetetlen, mivel a foedus feltételezett megkötésének időpontja 380, ezért csak a 413-as depositio esetében áll fenn a lehetőség.

e. Amennyiben a két Amantius személye valóban megegyezik, és ténylegesen Iovia püspöke volt a kérdéses időpontban, még akkor sem biztos, hogy a gemini duces, illetve bini populi Alatheus és Saphrac személyével, illetve azok népével azonos. Véleményem szerint a felirat tagolása miatt nem egyértelmű a gemini duces és a bini populi Egger óta általános egymásra vonatkoztatása. A felirat szerzője a 3. sorban említi a gemini duces, míg a bini populit csak a 10-ben. A felirat szerkezete világos, követi a korábbi

római sepulchralis szokásokat (bevezetés (=elhunyt foglalkozása-sacerdos, érdemei), sírformula hoc iacet in tumulo, elhunyt neve, életkor helyett a hivatalban, azaz püspökségben eltöltött ideje (a praesedit ige világosan erre utal), depositio ideje), ezért korántsem biztos a két sor összetartozása, a 10. sor értelmezhető úgy is, hogy 20 évig volt az elhunyt két város (nép) püspöke. A bini elsődleges jelentése azonban kettőkettő, amit nem lehet automatikusan figyelmen kívül hagyni. Ezt támogatná az is, hogy a 2. sorban csak plebs aliena cuperet suum szerepel singularisban. Ezek alapján csak annyi tűnik bizonyosnak Amantius sírfeliratával kapcsolatosan, hogy túl sok bizonytalan tényező szerepel annak Egger-féle interpretációjában.

Míndezen alapján csak az a következtetés vonható le, hogy antik forrásaink Alatheusék pannoniai foedusára korántsem egyértelműek. Nem bizonyítható, hogy velük külön foedust kötött Gratianus, vagy ha kötött is, annak területéről nincs adatunk. Pannoniai városok megtámadása még nem jelenti Pannonia megszállását, ahogyan a görög polisoké sem. Írásos forrásaink tehát nem arról szólnak, hogy Pannonia már a 380-as évektől kezdve barbár megszállás alatt lett volna. Ezek miatt korainak tartok minden a foderati szállásterületét firtató vizsgálatot. Fenti fejtegetéseink nem a provincia megtámadásának tényét, pannoniai városok pusztulását érintik, mint pl. Mursa vagy Strido (Coll. Avell. 39, 4, Hier. comm. in Soph. I, 676, de vir. ill. 65). Gótok, hunok, alánok feletti győzelmeket (nem egyet; Régészeti kézikönyv, 50.) jelentettek Constantinopolisban 379. nov. 17-én (Chron. Min. I, 243, Chron. Min. II, 14, 60, Oros, VII, 34, 5), ezek azonban korántsem biztos, hogy Pannoniában zajlottak le, ahogyan az sem, hogy a győzelmeket kivétel nélkül egy együttes gót-alán-hun szövetség felett aratták. A csatákat említő forrásaink közül különösen Orosius fogalmaz világosan, aki szerint 379-ben Theodosius ... maximas illas Scythicas gentes ... Romanis equis armisque instructissimas hoc est Alanos, Hunnos et Gothos aggressus magnis multisque praeliis vicit. Ez egyértelműen a 379-es év eseményeit írja le, nem annak egy feltételezett részét. Nincs adatunk Alatheusék 380 előtti pannoniai tevékenységére. Hydatus kifejezetten csak a gótokat említi mint a rómaiak ellenfeleit. A foederati szállásterületét vizsgáló nézetek szerint a csapatokat a limes-meni erődökben szétszórva helyezték volna el (SOPRONI 1985, 86–93). Ilyen esetek valóban ismertek a IV. századból, de mind 382 előtti. A legjobb példa a hadrianopolisi csata után történt, amikor Iulius magister militum Asiában egyes Gothos antea susceptos dispersosque per varias civitates et castra megöletett (Amm. 31.16.8). Korábban mindig valamiféle deditio (még ha formális is) után kerültek barbárok római szolgálatba,

megosztásuk ezért volt lehető (MIRKOVIĆ 1993, 425–434). Hasonló feltételeket a *foedus*-szal rendelkező Alatheusék elfogadhattak volna-e? A helyzet a foedus megkötése után ugyanis nem volt ilyen egyszerű: a foedus értelmében a letelepülő népcsoportok 1. adómentes földet, 2. polgárjogot kaptak (a *ius conubii* kivételével), 3. saját parancsnokaik (akik valamilyen római tiszti ranghoz is jutottak) alatt harcolhattak (cf. Synes. De regno XXI 50, Themist. Or. XVI 211b-d, Procop. Bell. Vand. I.11.3; WOLFRAM 1979, 156–157). Ennek értelmében pl. a valeriai duxok aligha parancsnokolhattak nekik, és a limes-erődökbe való szétszórásuk sem elképzelhető (AUSBÜTTEL 1988, 604–613; MIRKOVIĆ 1993, 425–434; SCHARF 2001, 8–14). Ha ez így történt volna, akkor a valeriai ripa feletti rendelkezés (*dispositio*) nem valeriai dux, hanem a foederati népcsoport vezetői kezében összpontosult volna. Ez, ahogy a Not-Dig. listáiból ki is derül, lehetetlen feltevés.

Több jel adat is arra utal, hogy a 380-as évek viszonylag nyugalmasak lehettek Pannoniában, ilyen a pannoniai gabona megjelenése Italiában 383-ban (Ambr. ep. 18, 21), hogy Jeromos testvére a pannondalmata határnál levő stridoi szülői házukat 390-es években is eladhatta (Ep. 66, 14). Ezen adatok közül a legérdekesebb Valerius Dalmatius felirata (ILS 8987), amely leginkább a 390-es évek elejére keltezhető (NAGY 1987–1988, 242–243), és Beremend-Idamajor területén került elő egy későrómai villában (MOMMSEN 1902, 836–840=Gesammelte Schriften II, 150–154, PLRE I, 241 Dalmatius 8, THOMAS 1964, 271–273). Lugdunensis Tertia volt helytartója aligha vonult volna vissza egy barbárok támadásának állandóan kitett területen levő villájába. Flavius Lupus valószínűleg 396–97 körül lehetett mint peraequator megbízva Pannonia Secunda területén a városok fallal övezésének megszervezésével a provincia területén befolyt adókból (AÉp 1968, 113; MÓCSY 1973, 380, Anm. 75; NAGY 1971, 339; FITZ 1994, 1404). Ez a felirat több dolgot is magával hoz, mint pl. a provincia viszonylag ép közigazgatási szervezete, adók beszédhetősége. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy a Claudianus által említett obsidio (de laude Stil. 2, 191) 396 elé aligha keltezhető (NAGY 1987–1988, 243). A 390-es évek elejének nyugodt állapotára utalhat az a tény is, hogy 395-ben Stilicho Rajnán túli hadjáratok vezetésére vállalkozhatott Germaniában a Suebi és a Chauci ellen (Claud. In Eutrop. 1.378–384, De cons. Stil. 1.218–231; MAZZARINO 1942, 95–100.). Amennyiben az Italiához közeli Pannoniában bizonytalan helyzet alakult volna ki, aligha került volna sor Stilicho utóbbi háborújára.

3. A hetvenes évek elejére alakult ki a Pannonia-kutatásban az a nézet, hogy a Csákvár-Szabadbattyán

típusú temetőekben elterjedt egyes leletcsoportok (nők: oktaédeses fülbevalók, egyes csontfésű típusok, Hercules-amulettek, aláhajtott lábú fibulák, vas övcsatok, nomád tükrök, orsógombok, férfiak: vaskés, fenőkő, csiholó) a 380-ban Valeriában letelepült gót-alán-hun népességgel hozható kapcsolatba (BARKÓCZI-SALAMON 1970; SALAMON-BARKÓCZI 1982; SALAMON-LENGYEL 1980; NÁDORFI 1996, 96). Ezt az elméletet gyakorlatilag teljesen átvették nem magyarországi népvándorláskori kutatók is (TEJRAL 1988, 232–237; TEJRAL 1997, 321–328). A kérdés magyarországi fogadtatása azonban korántsem ennyire egyöntetű. Meglehetősen kétkedéssel fogadta a hipotézist Mócsy A. is, aki szerint a nézetek kritikus újragondolására volna szükség (MÓCSY 1977, 376; Régészeti kézikönyv, 240). A kérdés legalaposabb kritikáját Bóna I. fogalmazta meg, aki kimutatta, hogy a fentebb említett tárgycsoportok döntő többsége éppen, hogy római eredetű, a szomszédos dunai provinciák többségében (pl. Lauriacum) provinciális közegben jelennek meg, ezért a foederati népesség bizonyítékaként nem jöhetnek számításba (VÁGÓ-BÓNA 1976, 196–206). Legújabbán a csontfésűk vizsgálata során jutott hasonló következtetésre Bíró M. (BÍRÓ 1994, 13, 38–39; BÍRÓ 2000, 82–90).

Másik lehetőségként a besimított kerámia került még szóba, mint a foederati népesség által Pannoniába hozott emlékanyagcsoport, amely főként Valeria limes-létesítményeiben terjedt volna el (SOPRONI 1985, 27–52). A Dunakanyarban előkerült besimított kerámiaanyag teljes feldolgozása (Pilismarót, Leányfalu) során azonban kiderült, hogy a kérdés korántsem ennyire egyszerű. A kerámiafajta nem 380-ban, hanem jóval korábban terjedt el, az ismertté vált formák szinte mindegyikét pedig római típusokra kell visszavezetnünk (OTTOMÁNYI 1981; OTTOMÁNYI 1991, 48–52; OTTOMÁNYI 1996, 112–116; BÓNA 1991, 262–263). Ezen tények alapján a besimított kerámiát önmagában nem lehet Alatheus és Saphrac népéhez kötni. Hasonló a helyzet a szabadkezes kerámiával kapcsolatban is, amely korábban szintén, mint a foederati népesség emlékanyaga jelent meg (SOPRONI 1985, 44–48). A pilismaróti, visegrádi, leányfalui emlékanyagban elhanyagolható mennyiségű (alig 2–3%) kézzel formált kerámia került elő, ráadásul a szabadkézzel készített önmagában még nem a barbár eredet bizonyítéka (OTTOMÁNYI 1996, 116). A feldolgozott leletanyagban a ténylegesen barbár készítmények (főleg quad eredetű bikónikus tálak) százalékos előfordulása szintén elhanyagolható, a limes mentén komolyabb barbár letelepedés nem mutatható ki egészen a hun korig. Mindezek alapján jogosan mondható ki, hogy Pannonia Magyarországi

részen eddig hitelt érdemlően nem sikerült elkülöníteni a foederati emlékéanyagát.

Véleményem szerint azonban felmerül egy másik lehetőség a csákvári típusú temetők Pannoniában új leletcsoportjainak értelmezésében. Valeria és ezen belül Csákvár és környéke nem áll egyedül ezen valóban új leletcsoportok megjelenésével. Hasonló új leletcsoportok jelennek meg Csákvár, Szabadbattyán, Pilismarót, Visegrád, Budapest-Gazdagrét⁷, Bp.-Budafoki út (NAGY 1973, 187), Adony (BARKÓCZI-BÓNIS 1954, 178–179), Gerulata, Poetovio, Carnuntum, Klosterneuburg, de Zeiselmauer, Lauriacum, sőt tovább Ny felé még Sorviodurum, sőt Castra Regina (Regensburg) emlékéanyagában is (JOBST 1983, 74–75; NOWOTNY 1908–1911, 188–, Abb. 31–32; NEUGEBAUER-MARESCH – NEUGEBAUER 1986, 317–; CIGLENIČKI 1993, 505–520; VARSIK 1996, 35; KRASKOVSKÁ 1976, 1957; PITTIONI 1946, 84–; CHRISTLEIN 1982, 217–253; WALKE 1965, DIETZ-FISCHER 1996). Mözs, de Pilismarót és Szentendre sem fekszik Csákvár-Szabadbattyán körzetében, mégis hasonló sírok ismerünk innen, tehát az egész provinciában, sőt az egész térségben elterjedt emlékéanyagról van szó, tehát nem egy tömbben letelepített foederati emlék anyagáról. Nem volna-e lehetséges, hogy Pannoniában is hasonló folyamat figyelhető meg valóban a IV. végétől kezdve, mint a szarmata Alföldön, amelyet az alföld barbarizációjának is neveznek? (VADAY 1989, 208–209). Ennek során a limes fokozatos megszűnésével párhuzamosan új népcsoportok – nem foederati minőségben – jelennek meg a Duna jobb partján, amelyek új divatot hoznak magukkal. Pannoniai barbár betelepítésekre már korábban is volt jónéhány példa, ezen belül különösen erős volt a barbarizáció a hadsereg területén. Ezen új divat elterjedése nem csak Valeriában, hanem egész Pannoniában, sőt Noricumban is megfigyelhető. A helyi provinciális lakosság mindenhol átvette az új divatot (pl. aláhajtott lábú fibulák), sőt az új típusokat romanizálta is. Az aláhajtott lábú fibulák pannoniai elterjedését vizsgálva kitűnik, hogy az egész provinciában elterjedt típusról van szó, valószínűleg már jóval korábban is, mint 380 előfordultak (PATEK 1942, 63–66, 300; JOBST 1975, 77). Az állandósuló betörések miatt a birodalom távolabbi részeivel a kereskedelmi kapcsolatok a 380-es évek után egyre inkább megszakadtak, ezért magától értetődően a túlparti barbár (szarmata-germán) lakossággal erősödtek meg. Ez egy idő után a provinciális lakosság tárgyi leletanyagában is megnyilvánult. Annyi tény, hogy a közép-dunai provinciákban valószínűleg a 380-es évek után (vagy sokkal inkább a századfordulón) változás történt a provinciális lakosság anyagi kultúrájában, a változás iránya pedig a ho-

mogenizálódás felé mutat. A változás például a női viselet egészére kihatott: új hajviselet csontfésűvel, új fibulatípus, öv csat. Ennek a divatnak a kiindulópontját (barbár, vagy római) lehet vitatni, a mi szempontunkból ez nem annyira fontos. Az viszont már igen, hogy a Noricum-Pannonia térségben ez az új divat mindenhol elterjedt. Megjelent a barbároknál és a rómaiaknál is. Ennek a divatnak sajátos új formáját figyelte meg Barkóczi L., mely szerint a korábbi hagyományos fibulákat „aktualizálták”, azaz a gömböket, sokszor a keresztszárat is levágták, így a fibulák az új divatú aláhajtott lábúakra hasonlítottak (BARKÓCZI 1994, 105–110; BARKÓCZI 1993, 327–350). Emiatt viszont a leletcsoportot nem lehet csak egyetlen betelepülő népséggel kapcsolatba hozni és annak emlékéanyagaként feltüntetni. Nem lehet minden aláhajtott lábú fibulás sírban új etnikumot keresnünk. Amennyiben az új leletcsoportok feltűnése valóban a provinciális lakosság újításai révén indult meg, és terjedt át a Barbaricum irányába, akkor véleményem jogsága aligha kérdőjelezhető meg. Az új divat azonban nem csak a provinciális lakosság, hanem az Alföld szarmata emlékéanyagában is újonnan terjedt el (valószínűleg egyszerre, VÖRÖS 1996, 99–104). A barbár divat római közegben való megjelenése nem csak pannoniai jelenség, adataink alapján az Romában is megjelent talán az ottani germán eredetű rétegek révén (cf. Zos. V, 40,3, 42, 3, Soz. IX, 6), bár Honorius 416-ban rendeletileg be is tiltotta a germán viselet hordását Romában még a rabszolgáknak is (Cod. Theod. XIV, 10, 4: *Maiores crines, indumenta pellium etiam in servis intra urbem sacratissimam praecipimus inhiberi, nec quiquam posthac inpune hunc habitum poterit usurpare.*), mivel korábban még a császári udvarban is használták (Claud., in Eutrop. II 17, 187–189, in Ruf. 2, 76–84).

A gót divat követésére a legjobb példa, hogy a 370-es évek végén (377) Mediolanumban tartózkodó volt poetovioi püspököt, Iulianus Valenst Szent Ambrus barbár ruházatkódása miatt rója meg: Amb. Ep. X.9: *torquem ut adseritur et brachiales impietate Gothica profanatos more indutus gentilium ausus sit in conspectu exercitus prodire Romani* (NAGY 1939, 197, j. 65; FORLIN PATRUCCO 1994, 265–266). Sajátos új és nem feltétlenül ellenséges helyzet alakult ki a thraciai gót foederati és a helyi provinciális lakosság között is, amelyet nem kell feltétlenül irodalmi toposnak tartani (Zos. IV, 32, Them. Or. VIII, Syn. peri bas. 14, Eunap. frg. 49, 4, cf. Priscos frg. 8, Salvianus, De gub. Dei V, 21, Oros. VII, 41, 7), és reménykedtek a gótok birodalomba való beintegrálhatóságában is (WOLFRAM 1976, 255, Ann. 189, Zosime, Histoire nouvelle. Ed. F. Paschoud. Paris 1979, 401–402, note 161). Az al-dunai helyzet érdekes párhuzamát adja

Salvianus valamivel későbből, miszerint a helyi lakosság inkább elviselik a barbárok nekik idegen testi és ruházati sajátosságait (De gub. Dei V, 21). A betörő barbárok ellátási nehézségei széles körben ismertek voltak, az élelem mellett gyakran említik a ruházat hiányát is (Amm. XXXVIII, 5, 7, Jord. Get. 134, Them. Or. X). A Duna-vidék nem állna egyedül ebben a tekintetben, hiszen a germaniai-galliai provinciák emlékéanyagában is hasonló lassú keveredési folyamat figyelhető meg, amelyet H. W. Böhme szóhasználata szerint Mischzivilisation-nak nevezhetünk (BÖHME 1974, WHITTAKER 1994, 222–240).

Nem tartom helyesnek ugyanakkor azt a megközelítést sem, amely szerint Noricum limes-vidékének Eugippius vita Severinijében érzékletesen leírt viszonyait a 470–80-as években párhuzamként alkalmazza Pannonia száz évvel korábbi helyzetére. Teljesen más szituációval állunk ugyanis szemben: Theodosius alatt még viszonylag ép limitaneus katonaság védi a provinciákat, a katonaság jelenléte minden újabb ásatás szerint is megtalálható a pannoniai limescastellumokban (Ad Statuas, Visegrád-Gizellapuszta, Matrica, Lussonium), sőt a táborbeszűkítések is leginkább az V. sz. elejére keltezhetők (Gerulata, Odiavum, Cirpi; VISY 2003, 142). A Notitia Dignitatum pannoniai bejegyzései a 395 után összeállított csapatlistákat közlik, amelyeket részben még módosítottak (409-ben: KOVÁCS 2003, 31–36). Utóbbi tény esetleges foederati csapattestek elhelyezésével 380 után nemigen hozhatóak kapcsolatba, mivel ilyen a listában nem szerepelnek. Ezzel szemben a noricum római provinciális és barbár lakosság együttélésének leírása a limesvédelem összeomlása és a birodalom nyugati felének bukása utánra vonatkozik. Ilyen helyzet Pannoniában csak az V. sz. elejétől feltételezhető, akkor is főként Valeriában. A más provinciákba való esetleges betelepülők emlékéanyaga sem mutatható ki a római tömegtermelés túlsúlya miatt (KELLER 1971, 175–183).

A valóban idegen etnikumú sírok ténylegesen megjelennek a későrómai temetőkben, ezek azonban az V. sz. elejénél korábbra nem keltezhetők, általában a temetők széleinél található, a többitől különálló magányos, eltérő tájolású sírokról van szó (Mözs 11. sír, Pilismarót 19. sír; VÁGÓ–BÓNA 1976, 195, Anm 164; SALAMON–LENGYEL 1980, 98–99; KOVRIG 1959, 210). A csákvári temető 734. sírjának mellékleteiből előkerült arany érmek is valószínűleg már egy római szolgálatban álló hun (hun uralom alatt levő) népességet sejtetnek a 430-as évekből. A temető létekezései is már egy új etnikumra utalnak (BÓNA 1991, 48.). A csákvári és a szabadbattyáni típusú temetők között valószínűleg időrendi különbség figyelhető meg (SALAMON–BARKÓCZI 1982.). Az utóbbiakból gyakorlatilag hiányzik a IV. századi lelet-

anyag. A temetők egyéb, feljebb tárgyalt leletanyaga azonban nem sokban különbözik egymástól (kivétel a nomádtükrös sírok). Ezek az adatok arra utalnak, hogy ezen temetők az V. sz. fordulójától kezdve indulnak, és ezek miatt erősödik benne egyre jobban a barbár hatás (pl. római készítmény lemezfibulák hagymafejekkel – Gorsium, Aquincum, koponyatorzítás – Mözs). Ezekben a temetőkben a századfordulótól kezdve immár bizonyíthatóan megugrik a biztosan barbár készítmények, szokások száma, amely a provinciális és barbár lakosság együttélését bizonyíthatja 425 előtt és után. A provinciális lakosság Pannoniából teljes kiköltöztetése még Valeria esetében sem bizonyos. Ezen temetők közül a legjellegzetesebb talán a mözsi, ahol a feltárt sírok között igen magas a torzított koponyás elhunytak aránya, a többségüket (négyből hármat) pedig római szokás szerint téglasírba temették (SALAMON–LENGYEL 1980, 98–99). Utóbbiak azonban az elhunytak vércsoportjának vizsgálata alapján a közösség harmadik generációjához tartoztak, leginkább már Pannonia hun uralom alatti időszakából. A germaniai és galliai temetők esetében is kimutatható a későrómai temetők kontinuitása a barbár megszállást követő időszakban is (WHITTAKER 1994, 233–237).

A fentiek alapján a gót-alán-hun népesség emlékéanyagát még nem sikerült kimutatni Pannonia későantik temetőanyagában. Az új divatcsoportok az elszegényedő, ténylegesen egyre jobban barbárosodó és elszegényedő provinciális lakosság emlékéanyagához tartoznak. Ugyanaz a típusú emlékéanyag nem egy bizonyos helyhez kötött, hanem a tartomány egészének a területén kimutatható. Talán a csákvári temető teljes feldolgozása új eredményeket hozhat Pannonia, vagy legalább Valeria barbarizációs folyamatainak megismerésében.

4. Pannonia V. sz-i történetének kutatásában igen vitatott a foederati népének pannoniai szereplésének hosszúsága is. Várady elképzelése szerint a 399-ben háromfelé oszlott társaság közül a Pannonia Primában székelő gens Gothorum egy része (a másik Italiába került volna (Sarus picenumi gótjai)) a szomszédos barbár néppel együtt eltávozott Pannoniából és a Jeromos levelében említett Galliában pusztító *hostes* Pannoniával volnának azonosíthatók (Hieron. ep. 123, 16; VÁRADY 1969, 218–223, BURY 1923, 167). Elképzelését szinte mindenki elveti, a legelfogadottabb feltevés szerint a *hostes* kifejezetten csak a provincia barbárokhoz csatlakozó egyre jobban elbarbárosodó lakosságáról lehet szó, amit Jeromos *o lugenda respublica!* szóhasználata is bizonyít (ALFÖLDI 1926, 70; NAGY 1971, 333; NAGY 1973, 186; MÓCSY 1974, 340–342). Ezt a kitétel egy foedusszal rendelkező barbár népcsoportra aligha alkalmazhatta volna a szerző. Fontos még Constantius sírfelirata is,

aki a felirat szövege szerint Pannoniis gentibus horreat (ILCV 66=ICUR I 265, II 284, Nr. 1). Utóbbi esetben a legnagyobb probléma Constantius személyének azonosítása, a felirat kora. Az azonosítás, bár több lehetőség is felmerült (Constantius Chlorus, Flavius Constans, Attila titkára), máig kérdéses (ALFÖLDI 1926, 86, Anm. 1, MARTINDALE 1980, 319–; Régészeti kézikönyv, 242, j. 50). A felirat véleményem szerint is inkább az V. századra keltezhető, egy ismeretlen dux sírverse is lehet, bár a felirat tanúsága szerint kiemelkedő szerepet töltött be a birodalomban. A *Pannonii gentes* leghelyesebb értelmezését Alföldi A. adta, aki Zosimos Generidus duxra vonatkozó részével (V, 46, 2) állította a kifejezést párhuzamba, a *Pannonii gentes* tehát nem a pannoniai barbárokra vonatkozik, hanem a Pannoniát fenyegetőkre. Inkább utóbbi esetben tűnik igaznak a Várady által felállított *hostis Romanus*-*hostis Pannonius* párhuzam (VÁRADY 1969, 221–222). A szerző itt helyesen értelmezi Pacatus-helyet (32, 4), amelyben arról volt szó, hogy *ibat sub ducibus vexillisque Romanis hostis aliquando Romanus*, tehát Róma egykori ellenségei. Ezek a helyeken egy egyszerű latin nyelvi jelenséget lehet megfigyelni, amely szerint az adiectivumot genitivus obiectivumok értelemben használják. Amennyiben a felirat az V. sz. első évtizedeinél későbbi, akkor a Pannonius népnév már nem az egykori provinciális lakosságra, hanem a provincia területén letelepült barbár lakosságra vonatkozik. Ugyanígy erre a korszakra tehető bragai Szt Márton feliratán az *immanes gentes* között említett pannoniiai feltűnése, amely már Pannonia rómaiak utáni periódusából származik (VIVES 1969², Nr. 349, Régészeti kézikönyv, 242, j. 49). A Pannonius név változására a legjobb példa Sidonius Apollinaris egy helye (carm. 5, 474), amely Maiorianus 458-as vandál ellenes hadjáratát tárgyalja. Ennek során felsorolja a római csapatokhoz csatlakozó barbárokat is, közöttük pedig megemlíti a pannoniákat is. Mivel a kérdéses helyen más provinciát nem említ a szerző, a felsorolásban, amelyben nyilvánvalóan költői túlzások is szerepelnek, a Pannonius népnév nem vonatkozhat másra csak az egykori provincia új lakosaira (VÁRADY 1969, 340–343, NAGY 1971, 344). A fentiek alapján a Pannonius melléknév jelentésének V. századi változása nem áll összefüggésben a feltételezett pannoniái foederatival.

Általános ezzel szemben az a vélekedés, hogy a pannoniái foederati megérték a provincia bukását követő hun korszakot, és Marcellinus Comes (Chron.Min. II, 76) és Jordanes (Get. 116–167) 427-es Pannonia visszaszerzésére vonatkozó adata rájuk vonatkozik (VÁRADY 1969, 278, 396). Véleményem szerint Nagy T. a két adat közös forrásának vizs-

gálatából kiindulva helyesen jutott arra a következtetésre, hogy az adatnak semmi köze sem lehet az állítólagos 380-as foedushoz (NAGY 1971, 342–343; NAGY 1967, 159–186). Pannonia, de az egész Illyricum elvesztése már korábban gyakori toposszá vált a IV–V. század irodalmi köztudatában. Elsőként Pacatus említette Pannonia elvesztését a 378 végi szarmata hadjáratral kapcsolatban (XI, 4). Már 396-ban leírta Jeromos, hogy *viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iuliae cotidie Romanus anguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Thessaliam, Dardaniam, Daciam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt* (Ep. 60, 16). Érdemes megfigyelni, hogy a pusztulás kezdetének időpontját (amely több hús évvel) legvalószínűbb módon Pannonia 375-ös szarmata pusztításától lehet számítani. Mintegy 10 év múlva Jeromos, Claudianus és Prudentius is többször említi a térség 30 évvel azelőtti elvesztését: Hier. ep. 123, 17 (Kr. u. 409): *olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias non erant nostra quae nostra sunt et per annos triginta fracto Danuvii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur*. A pollentiai győzelem után említi Claudianus, hogy *unoque die Romana rependit quidquid ter denis acies amisimus annis* (Claud. b. g. 633–634). Prudentius pedig kifejezetten Pannoniára vonatkozóan írta, hogy *illic ter denis gens exitiabilis annis Pannoniae poenas tandem deleta pependit* (contra Symm. II, 696–97). Utóbbi hely a 405-ös megjelenése miatt különösen fontos!

A fentiek alapján már a 390-es évektől kezdve szerepelt az irodalmi köztudatban (főként költőknél) Pannonia „elvesztése”, amelyet mindenki által elismerten erős túlzásként lehet csak értelmezni (E. g. VÁRADY 1969, 124–127). Az is általánosan elfogadott, hogy Marcellinus comes ezen Pannoniára vonatkozó adata bizonyosan téves (ALFÖLDI 1926, 66–67, 94–95, a különböző vélemények összefoglalása: VÁRADY 1969, 292–299). A tévedést általában azzal szokták magyarázni, hogy az 50 évvel korábbi események kezdetét a gótok Dunán való átmenekülésétől számítják, míg Várady szerint az adatot a szó szoros értelmében kell értenünk, i. e. a gens Hunnorumtól foglalták vissza a területet (MÓCSY 1974, 349; VÁRADY 1969, 278–299). Az auctorhellyel kapcsolatosan Alföldi révén annyi látszik bizonyosnak, hogy a rómaiak alatt Kelet-Rómát kell értenünk, és a kérdéses terület a *Pannoniae* pluralis ellenére csak Pannonia Secundára vonatkozik, amelyet valószínűsíthetően ebben az időpontban megtisztítottak a barbároktól, nevezetesen a hunoktól, esetleg hun foederatitól, akik nyugat-római szolgálatban 409 után itt telepedtek le (Magyarország története I. Budapest

1984, 268). Ezen értelmezés szerint Marcellinus comes adata Nyugat- és Kelet-Róma viszályáról tudósít minket. Az persze kérdéses marad, hogy a hunok játszhattak-e valamiféle szerepet Pannoniában 425 előtt. Marcellinus adata azonban nem Pannonia 380-as megszállására vonatkozik.

5. A korai népvándorlaskor periodizációját elvégző kutatók összegzéseiben az Untersiebenbrunn-Rábapordány-Regöly csoport keltezése, etnikuma, illetve etnikumának meghatározása is hevesen vitatott (az összes vélemény felsőrolása: Kiss 1994). A korábbra való keltezést támogatja J. Tejral, a gens Alanorummal hozza kapcsolatba Kiss A., az etnikum meghatározhatóságát tagadja M. Kazanski, és az V. sz. első felére keltezi a sírokat, míg Bóna I. a későbbi keltezés, illetve az alán etnikum meghatározás mellett száll síkra (BÓNA 1991, 153–166). Az etnikum meghatározásának vitájában az alán, illetve a keleti germán meghatározás vált általánossá.

a. A leletgyűttes összekapcsolását Alatheus és Saphrac népével problematikusnak tartom. A horizont keltezésénél alig néhány fix pontunk van, az érmekkel való keltezés csak mint terminus postquem jöhet számításba (Wolfshheim, Wiesbaden, radotini sír, TEJRAL 1987, 241–242). Különösen igaz ez a wolfsheimi lelet Valentinianus aranyára, a többi érem (pl. Arcadiusé) azonban mind az V. sz. elejénél későbbi keltezés teszi csak lehetővé. Egyetlen dátum tűnik számomra abszolút biztosnak, ez pedig a Koudiat Zateur-i sír 439 utánra való keltezése. Ezekből az adatokból egyetlen dolog tűnik bizonyosnak, a horizont V. sz. elejénél korábbra való keltezése nem megalapozott. Így a Duna vidéken 370-es években feltűnő gót-alán-hun etnikum leletanyagával nem hozható kapcsolatba. A római tárgyak (főként a kék pettyes üvegek, besimitott díszű edények) előfordulása sem szükségképpen erősíti a korábbra való keltezést. Az újabb savariai feltárások (Fő téri kerámiaműhely anyaga) éppen azt erősítik meg, hogy római műhelyek még az V. sz. közepén is működtek Pannonia Prima központjában (KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998, 70–71). Üvegyártó műhelyekre ugyanez vonatkozhat.

b. A sírok pannoniai elterjedése sem igazolja a fenti vélekedést. A sírok mind Pannonia I, mind Valeriában elterjedtek. Megfigyelhetők a limes mentén, vagy annak közelében (Untersiebenbrunn, Rábapordány, Regöly, Lébény), illetve a tartományok belsejében is (pl. Lengyelvölgy, Táskai), ezáltal mindkét provincia teljes területe a foederati szálláshelye volna. Erre különösen Pannonia I esetében semmiféle lehetőséget nem látok.

c. A Notitia Dignitatum semmiféle gens Alanorumot nem említ Pannoniában, ha illet szerveztek volna itt, annak nyoma kellene legyen a Notitia pannoniai

adatsorában, különösen, mivel a NotDig. *nunc* adatát éppen a 380-as átszervezéssel hozták kapcsolatba (SOPRONI 1978, 160–164). Ez azonban mint korábban láthattuk, túl korai keltezés, mivel a listában nem szerepelnek a foederati, a beszűkítésekre pedig a 409-ben bekövetkezett jelentős csapatkivonások miatt kerülhetett sor (KOVÁCS 2003, 31–36). Ezek miatt Várady elgondolását a gót-hun-alán 399-es felosztásáról és a gens Alanorum Valeriába kerüléséről a fantázia világába kell, hogy utaljuk (VÁRADY 1969, 167–178; NAGY 1971, 331–335). A Notitia (Not. Dig. Occ. XXXIV, 24) azonban csak Pannoniában említ egy tribunus gentis Marcomannorumot, amely gens a vita Ambrosii révén (Paulin. (PL) 14, 42) feltételelesen az Ács-Vaspusztai táborral hozható kapcsolatba (NAGY 1982–83, 113–121, GABLER 1989, 649; RODRIGUEZ 1997, 171–214). Mindezek miatt a gens Alanorum kifejezés használata Pannoniára vonatkozóan helytelen.

A hunok, illetve hun uralom alatt álló népek valeriai római erődökbe, limes létesítményekbe való beköltözéséről már eddig is számos adattal rendelkezünk (BÓNA 1991, 200–201).

Brigetio: Innen szórványleletként lemezfibulákat, poliéderes üvegberakásos fülbevalót, nomád tükröt, arany csatot, valamint egy az erőd térségében, a Duna parton feltárt torzított koponyás temetkezést ismerünk (KISS 1981, 191–210, Nr. 1–7, Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 550, Nr. 7, 152. A sírhoz: LENHOSSEK 1884, 135–136). Ugyancsak Brigetio területéről több cikáda fibula is ismert (BÓNA 1991, 249, E/11) Római sírból pescélt díszítésű övcsat került elő (BÓNA 1991, 262).

Leányvár (Celamantia) erődjének feltárása során hun üst töredékei, illetve cikáda fibulák kerültek elő (Germanen, Hunnen, 414).

A *tokodi tábor* területén legutóbb egy ékvéses későrómai nagyszíjvég (V. sz. elejére keltezhető) ezüst lemezes fibula került elő (MRT V, 346, PROHÁSZKA 2003, 21).

Solva térségében (Esztergom-Téglagyár) madárfejes övcsat került elő egy férfi sírban (BALOGH 1944–45, 301; BÓNA 1991, 248=MRT V, 8/69 lh.).

A *pilismaróti-malompataki* kiserődből aláhajtott lábú fibula mellett egy lemezfibula került elő (SOPRONI 1978, 43, Taf. 33/2–4).

A legutóbbi *visegrád-gizellatelepi* feltárásokon (erőd és temető) barbár jelenlétre utaló leletek kerültek elő (aláhajtott lábú fibulák, ezüst lunula, madár-csőr peckes csatok, poligonális fülbevalók, GRÓF 1987–89.). A feltárt sírok kb 10%-a É-D tájolású! A legutóbbi ásatásokon rekszdíszes-kőberakásos arany ékszer (gyűrűfej?), nomád tükrök, lófejdíszes csontfésű (lébényi típus) került elő az erőd területén (RégFüz 46,

1994, 50, RégFüz 47, 1996, 46–47, RégFüz 48, 1997, 52–53). A kiserőd területén belül torzított koponyás női sírt tártak fel legutóbb (GRÓF–GRÓH 1997, 13–14).

A *visegrádi tábor* területén belül három félig föld-bemélyített lakógödrt, illetve egy hozzátartozó személgödrt tártak fel (SOPRONI 1985, 44–48). A betöltésében talált szabadkezes edények egy részének quad jellege szembetűnő, a betöltésből előkerült leletanyag döntő többsége azonban római készítmény. Ezek alapján a lakógödrek népessége akár a római kor végére is keltezhető. Amennyiben a a NotDig *nunc* adatát helyesen határozta meg Soproni S., akkor az erődöt 380 körül, de még inkább a századfordulón feladták. Római cölöpépítményeket figyeltek meg több auxiliarius castellumon belül, azok legkésőbbi periódusában. Így ilyet tártak fel Tokodon a DK-i saroktoronyánál, a camponai principia térségében, a Lussoniumban a táborfal közelében (Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest 1981, 41; FÜLEP 1968, 364, KISS M. 1997, 411–415). Lakógödrek használata a római korban folyamatosan megfigyelhető, további későrómai koriakat tártak fel a limes mentén pl. Intercisa vicusában (BÓNA 1973, 68–69.), de Bononia vicusának területén is hasonló félig földbe ásott lakógödrt tártak fel (EADIE–PETROVIĆ 1982, 1–18, 13, fig. 9–10). Utóbbi is hasonló korú lehet a belőlük előkerült római készítmények (szürke római tálak, korsók) alapján.

Aquincum területéről eddig jórészt csak szórvány-leletek bizonyítják a terület lakottságát. Így erre a korszakra keltezhető a Schmidt gyűjtemény lemezfibulái, poliéderes fülbevaló, bronzcsat, valamint egy a tribunus laticlavus lakóházának ásatásán előkerült fibula (NAGY 1962, 65, j. 36, 109; NAGY 1973, 185–190; NAGY M. 1993, 354–356). Az MNM régi gyűjteményéből ismert még egy arany szíjvég, illetve egy kerek karikájú aranycsat, amelynek előkerülési helye „Buda”, férfisír (BÓNA 1991, 262). A Szőlő utcai temető egyik sírjában pecsételt díszítésű övcsat került elő (BÓNA 1991, 262).

Vetus Salina területén torzított koponyás temetkezést tártak fel (NEMESKÉRI 1952, 223–233).

Intercisában a castellum belsejében került elő egy hun üst töredéke, férfi maszkos veretek, pecsételt díszítésű övcsat, varkocsszorító, míg a tábor közelében pedig nemrégiben V. századi kislánysírt (cikádával) tárt fel Visy Zs (HEKLER 1910, 32; BÓNA 1991, 250, 261–262; VISY 1981, 211–217, VISY Dunaújváros története. Dunaújváros 2000, 73–74). A castellum területén 1949-ben talált sírok valószínűleg már a hun kor utáni keleti-germán periódushoz tartoznak. (BÓNA 1971a, 230).

Alisca (Öcsény) területén Marcianus és Theodosius aranyérmei kerültek elő, ezek azonban már aligha köthetők a római korhoz (ALFÖLDI 1926, 37).

Lugio (Dunaszekcső) területén emberi arcossorsó a hun korból származhat (KISS 1969–1970, 119–123, 121, T. I/7; BÓNA 1991, 272, T. 24)

Számos más sírt, leletet is kapcsolatba hoztak már korábban római katonai objektumokba betelepülő hunokkal (BÓNA 1982, 179–200, 188–190). Utóbbiak esetében azonban vagy kétségek merülnek fel, vagy még további bizonyításra van szükség.

A fentiekből következően a százhalombattai kislánysír 425 utánra keltezhető, talán alán (vagy azzal rokon) etnikummal hozható kapcsolatba. A temetkezés helye (táboron belül) már azt jelzi, hogy a korábbi tábor már elvesztette katonai funkcióját, a táboron belülre egy új népesség költözött már nem katonai céllal, az egykori limes katonai védelme ekkorra már céltalanná vált. Ez a sír is azon korábbi történeti alapokra épített elméletet erősíti, mely szerint Valeria provinciát 425 körül feladják, provinciális római lakosságát, legalábbis annak jelentős részét, pedig kitelepítik, helyükre pedig új népséget költöztettek be a hunok (TÓTH, 1989, 197–226, TÓTH 1995, 107–150; BÓNA 1991, 48–50). A korábbiakból következően Pannonia területén új etnikum jelent meg. Hátramaradó kérdés, milyen etnikum(ok)ról lehetett szó. A provinciák területén, különösen Valeriában és Pannonia Primában megjelenő új leletanyagban aligha véletlenül kapott az utóbbi időben különös hangsúlyt az alán etnikum hangsúlyozása (Bóna I., Tomka P.). Talán egy alánokkal rokon népséget telepítettek le keleti germán törzsek mellett Pannoniában. Számottevő hun etnikum megtelepedése elmentmondana a nomád telepítési politikának, amely alapján a központi szállásterületek köré, így újonnan meghódított területekre is, segédnépeket telepítenek (BÓNA 1971a, 225). Antik forrásaink alig szólnak Pannonia hun kori megtelepedéséről. Egyedül Jordanes egyes adatai szólnak a kérdéses területről (Get. LIII, 272=128, 20–27). Leírása szerint a Nedao után az ostrogótok háborút indítottak a Sadages népe ellen, akik Pannonia Interiort lakták. A hunok a rokon nép megsegítésére segédnépeikkel azonnal elindultak, és Bassiana ostromával megakasztották a megkezdődött hadműveletet. A történet folytatása jól ismert, a Dengizik vezette hunok véres vereségével végződött. A Sadages népét valamivel később már mint Sadagarii-t említi Jordanes, akik Scythia Minorban és Moesia Inferiorban települtek le a szkírekkel és némely alánokkal együtt (Get. L, 265=126, 20). A két nép azonosítása már régen felvetődött (Elsőként már ZEUSS 1837, 709), bár újabban Harmatta J. cáfolta azt (HARMATTA 1942–47, 17–; HARMATTA 1970,

56–57, 101, 107). Véleményem szerint éppen a szkírekkel való közös említésük lehet a két név azonosságának bizonyítéka. Sokkal érdekesebb tény azonban, hogy a népnév iráni származású, ezért az valamely alán törzzsel hozható leginkább kapcsolatba (különösen, mivel alán csoportokkal együtt említi őket a másik helyen Jordanes, Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy. Budapest 1942, 226.). Egy másik elképzelés szerint a név török eredetű lenne, amely azonban véleményem szerint további bizonyításra szorul (G. FEHÉR, UJb 15, 1935, 413; ALTHEIM-HAUSSIG 1958, 24, n. 68 (később ellene F. Altheim, Geschichte der Hunnen. Berlin 1962, 27), NAGY 1973, 214, j. 14).

A másik fontosnak tűnő kérdés, hol volt a nép szállásterülete. Jordanes e tekintetben sem fogalmaz világosan. *Interior Pannonia* szó szerint egy fordított jelzős szerkezetben Pannonia belsejét jelentené, azonban a gótok szállásterületének ismeretéből (BÓNA 1971, 280, Magyarország története I. Budapest 1984, 288–292; KISS 1994, 164–167). fakadóan több kutató között is konszenzus jött létre a szállásterület ÉK-Pannoniával való azonosítására (VÁRADY 1971, 334–335, Anm. 831, NAGY 1973, 190). Jordanes szóhasználata is erre utal a gótok *expeditionem solventes ... in Hunnos convertunt*, tehát valószínűleg nem Pannonia Secundában éltek a Sadages. Ezen véleményhez ma-

gam is csatlakozni szándékozom azzal a megjegyzéssel, hogy Pannonia Interior név máshonnan nem ismert, az interior szót más kontextusban sem használja Jordanes. Ezek miatt jogosan merül fel az a lehetőség, hogy az interior szó a Jordanes által máshol nem használt (ellenben: *Pannonia utraque, Pannoniae duae* alakok többször is: 27, 20, 100, 6, 28, 4) Pannonia Inferior szó téves későbbi téves olvasata lenne. A kódexekben azonban ebben a tekintetben egyöntetűek, valamennyi az *interiorem* alakot hagyományozza, ezért az elírásra – ha volt ilyen – az őskódex(ek)nél kerülhetett sor. Jordanes legkorábbi kézirata a VIII sz.-i Heidelbergensis is csak a kéziratok harmadik rendjéből való (Jordanes (ed. Mommsen), p. XLVI–LXXVIII). Inferior Pannonia fordított alakhoz hasonlóakat többször is használ Jordanes: L, 266: *Inferioremque Moesiam, ... minoris Scythiae*. Ezt az elképzelést támogatja, hogy a Kárpát-medencéből való távozásuk a szomszédos, balparti szkírekkel (KISS 1983, 99–131) együtt valószínűleg közösen történt a Bolia menti csata után (469), amelyben a szkírek mint az ostrogót ellenes liga vezető tagja vettek részt. A százhalombattai, de az intercisai női sír is ezt a lehetőséget erősíti, mivel az elhunytak etnikumát nem török, hanem inkább iráni népességben kell keresnünk.

Jegyzetek

- 1 A tábor területén 1993–97 között folyt ásatások során sem a praetoria, sem decumana fronton nem erősítették meg e támfal létezését. A feltárásokról összefoglalóan: KOVÁCS 2000.
- 2 A magyarországi cikáda fibulák elterjedéséhez, kérdéséhez összefoglalóan: BÓNA 1991, 196–197, 231–232, 249–250; CSEH-PROHÁSZKA 2003; DMITRIJEV 1982, 79, Abb. 3/5–6; AMBROZ 1966, 35.
- 3 Zosimos IV, 34, 2–4: Ennek a parancsnoksága (sc. Vitalianus) idején a Rajnán túl lakó germánok két csapata, az egyik Fritigern, a másik Alatheus és Saphrax vezetésével rátámadt a kelta tartományokra, ezért az uralkodó, Gratianus arra kényszerült, hogy engedélyezze számukra, hogy átkeljenek a Dunán, és Pannonia és Moesia Superior területére lépjenek annak a feltételével, hogy a kelta tartományokat békén hagyják. Az volt ezzel a szándéka és igyekezete, hogy megszabaduljon állandó betöréseiktől. Ők azonban azt a tervet forgatva a fejükben keltek át a Dunán, hogy a pannon tartományokon keresztül Epirusba mennek, majd átkelnek az Achelous folyón, és rátámadnak a görög városokra. Úgy gondolták, először élelemmel látják el magukat, majd eltávolítják Athanarichot, az összes szkíta (sc. gót) királyi nemzetségének a vezetőjét. Ezért tehát rátámadtak, és gond nélkül elűzték tartózkodási helyéről. (Kovács Péter fordítása)
- 4 Zosimos V, 37, 1: Miután mindezeket a dolgokat így elrendezte, Alarich megkezdte Róma ellenes hadjáratát, és kinevette Honorius előkészületeit. Mivel csak az ellenség haderejéhez közel hasonló számú haderővel akart egy ilyen fontos dologba belekezdni, Athaulfért, felesége testvéréért küldetett, hogy ő is vegye ki a részét a vállalkozásban. Ő éppen Pannonia Superiorban tartózkodott, és jelentős számú, gótokból és hunokból álló haderő állt rendelkezésére. (Kovács Péter fordítása)
- 5 NAGY 1971, 333, BÓNA 1991, 23. Athaulf meglehetősen kétséges származtatása (ostrogót anyja) által Várady csak azt a tényt próbálja meg áthidalni, hogy Athaulf vizigót volt, így Alatheus gótjaihoz nem sok köze lehetett.
- 6 Sozomenos IX, 4, 4: Alarich pedig a Dalmatiával és Pannoniával szomszédos barbár területről, amelyen keresztülment, magával vitte alattvalóit, Epirusba érkezett, és sokáig ott tartózkodott, majd dolgavégezetlen Italiába távozott. A megegyezés értelmében ki szándékozott vándorolni, de Honorius levele miatt késlekedett. (Kovács Péter fordítása)
- 7 ZSIDI A 1987, 45–72. A temető ún. 2. csoportja nem tatar idegen etnikumot, emlékanyaga korábbi csoportjának szerves, egyre elszegényedőbb folytatása, alig tűnik fel benne néhány új tárgytípus (tausírozott övcsat), ezek sem idegenek azonban a római környezetből. E. g. övcsat párja egy bonni sírból SOMMER 1984, Taf. 76/12.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1926 A. ALFÖLDI, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I–II*. Berlin-Leipzig 1926.
- ALTHEIM 1962 F. ALTHEIM, *Geschichte der Hunnen*. Berlin 1962, 27.
- ALTHEIM—HAUSSIG 1958 F. ALTHEIM—H.-W. HAUSSIG, *Die Hunnen in Osteuropa. Ein Forschungsbericht*. Baden-Baden 1958.
- AMBROZ 1966 A.V. AMBROZ, *Fibuly iuga evropejskoj tschast SSSR II v.do n.e. – I.v n.e.* Moskva 1966.
- AUSBÜTTEL 1988 F. M. AUSBÜTTEL, *Die Deditio der Westgoten von 382 und ihre historische Bedeutung*. Athenaeum 66 (1988) 604–613.
- BAKAY 1965–1966 K. BAKAY, *Gräberfelder aus den 10–11 Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz*, Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. ARegia 6–7, (1965–1966) 43–88.
- BALOGH 1944 BALOGH A., *Az Esztergomi Régészeti Múzeum néhány avarkori tárgyáról. – Völkerwanderungszeitliche Funde aus der Umgegend von Esztergom (Gran)*. ArchÉrt III. 5–6 (1944–1945) 300–302.
- BARKÓCZI 1951 BARKÓCZI L., *Brigetio*. DissPann II. 22. Budapest 1951.
- BARKÓCZI 1971 L. BARKÓCZI, *Plastisch verzierte spätrömische Glasfunde aus Pannonien*. FolArch 22 (1971) 71–83.
- BARKÓCZI 1988 L. BARKÓCZI, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. StudArch 9. Budapest 1988.
- BARKÓCZI—SALAMON 1970 L. BARKÓCZI—Á. SALAMON, *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts*. ARegia 11 (1970) 35–76.
- BARKÓCZI—SALAMON 1984 L. BARKÓCZI—Á. SALAMON, *Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert*. ARegia 21 (1984) 147–187.
- BARKÓCZI 1994 L. BARKÓCZI, *Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV–VI. Jh., Specimina Nova 1994*, 105–110.
- BARKÓCZI 1993 BARKÓCZI L., *Megjegyzések Valeria IV–VI. századi történetéhez II. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatük*. BudRég 30 (1993) 327–350.
- BARKÓCZI—BÓNIS 1954 L. BARKÓCZI—É. BÓNIS, *Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina)*. Acta ArchHung 4 (1954) 129–199.
- BÍRÓ 1994 M. T. BÍRÓ, *The bone objects of the Roman Collection*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Arch. II. Budapest 1994.
- BÍRÓ 2000 BÍRÓ M., *Pannoniai csontművészet*. Budapest 2000.
- BÓNA 1971 I. BÓNA, *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*. Acta ArchHung 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1971A BÓNA I., *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár 1971.
- BÓNA 1973 BÓNA I., *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*. Fontes ArchHung Budapest 1973.
- BÓNA 1982 I. BÓNA, *Die Hunnen in Noricum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung*. in: Severin. Linz 1982, 179–200.
- BÓNA 1986 BÓNA I., *Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)*. in: Erdély története I. Budapest 1986, 107–234.
- BÓNA 1991 I. BÓNA, *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991.
- BÓNA 2000 BÓNA I., *Dunaújváros története*, Dunaújváros 2000.
- BÓNA—CSEH—NAGY—TOMKA—TÓTH 1993 BÓNA I.—CSEH J.—NAGY M.—TOMKA P.—TÓTH Á., *Hunok-gepidák-langobárdok*. Szeged 1993.
- BÓNIS 1975 BÓNIS É., *A noricum-pannoniai halomsíros temetkezés korhatárának kérdése. A fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékényaga. – Die Datierungsfrage der norisch-pannonische Hügelgräber. Einige charakteristische Gegenstände aus den ost-pannonischen Tumuli*. ArchÉrt 102 (1975) 244–249.

- BURY 1923 J. B. BURY, *History of the Later Roman empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A. D. 395- to A. D. 565)* I. London 1923.
- BÖHME 1974 H. W. BÖHME, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unteren Elbe und Loire I–II*. München 1974.
- BRENTJES 1954 B. BRENTJES, *Zur Typologie, Datierung und Ableitung der Zikadenfibeln*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 3 (1954) 901–914.
- ČERKUN 1994 J. ČERKUN, *Pogrebinija epohi velikoga pereselenija narodov vozele s Velikaje Bakta. – Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Velikaja Bakta (Karpatooukraine)*. SIA 42 (1994) 91–104.
- CHRISTLEIN 1982 R. CHRISTLEIN, *Die rätischen Städte Severis. In. Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*. Linz 1982, 217–253.
- CIGLENIČKI 1993 S. CIGLENIČKI *Arheološki sledovi zatona antične Poetovione*. Ptujski arheoloski zbornik. Ptuj 1993, 505–520.
- CSALOG 1938 CSALOG J., *Hunkori sír Szekszárdon*. in: Laureae Aquincenses I. DissPann II. 10. Budapest 1938, 143–146.
- CSEH—PROHÁSZKA 2003 K. CSEH J.—PROHÁSZKA P. „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből – „Zikadenfibeln” aus der Sammlung des Kuny Domokos Museums Tata. KEMMK 9 (2003) 113–140.
- CSONTOS 1997–1998 K. CSONTOS, *Pannonian plated fibulas*. Antaeus 24 (1997–98) 157–168.
- DEMANDT 1998 A. DEMANDT, *Geschichte der Spätantike. Das römische Reich von Diocletian bis Justinian*. München 1998.
- DIETZ—FISCHER 1996 K.-H. DIETZ—Th. FISCHER, *Die Römer in Regensburg*. Regensburg 1996.
- DMITRIJEV 1982 A. V. DMITRIJEV, *Rannesrednjekovye fibuly iz mogilnika na r. Djurso. – Frühmittelalterliche Fibeln vom Gräberfeld am Djurso-Fluß*. in: Drevnosti epohi velikoga pereselenija narodov V–VIII. vekov. Moskva 1982, 69–107.
- EADIE—PETROVIĆ 1982 J. W. EADIE—P. PETROVIĆ, *The destruction and reoccupation of Bononia*. in: Sirmium IV. Beograd 1982, 1–18.
- EKHOLM 1956 G. EKHOLM, *Orientalische Gläser in Skandinavien während der Kaiser- und frühen Merowingerzeit*. ActaArch 27 (1956) 35–39.
- EGGERS 1951 H. J. EGGERS, *Das römische Import in freien Germanien*. Hamburg 1951.
- EGGER 1962 R. EGGER, *Historisch-epigraphische Studien in Venetien*. JÖAI 21–22, 1922–1924, 309–33 = id., *Römische Antike und frühes Christentum I*. Klagenfurt 1962, 45–69.
- FINGERLIN 1971 I. FINGERLIN, *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin 1971.
- FITZ 1985–1986 J. FITZ, *Römisch-kaiserzeitliche und völkerwanderungszeitliche Zikadenfibeln aus österreichischen Privatsammlungen*. RÖ 13–14 (1985–1986) 25–76.
- FITZ 1994 J. FITZ, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*. Budapest 1994.
- FODOR 1997 FODOR L., *Szihalom-Budaszög. Késő szarmata- kora népvándorláskori temető a IV–V. századból. – Late Sarmatian and early migration period cemetery from the 4th–5th century*. in: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. – Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Budapest 1997, 120–123.
- FORLIN PATRUCCO 1994 M. FORLIN PATRUCCO, *Vescovi e Germani nell'Italia settentrionale*. in: Germani in Italia. Roma 1994, 265–266.
- FÜLEP 1968 F. FÜLEP, *Campona*. In: PWRE XI. Suppl. Stuttgart 1968, 357–368.
- GABLER 1989 D. GABLER, *The Roman fort at Ács-Vaspuszta on the Danubian limes*. BAR–IS 531. Oxford 1989.
- GERMANEN, HUNNEN 1987 *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1987.
- GOMOLKA-FUCHS 1991 G. GOMOLKA-FUCHS, *Die Kleinfunde vm 4. bis 6. Jh. in: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. IV. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1981*. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17. Berlin 1991.
- GRÓF 1987–1989 GRÓF P., *Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető kapcsán. – Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der*

- Erschliessung einer spätrömischen Festung und Gräberfeldes. *JAMÉ* 30–32 (1987–1989)129–144.
- GRÓF—GRÓH 1997 GRÓF P.—GRÓH GY., *Visegrád. Római kori emlékek*. Budapest 1997.
- HARMATTA 1970 A., HARMATTA, *Studies in the history and language of the Sarmatians*. *ActaAntArch* 13 (1970).
- HARMATTA 1970a HARMATTA J., *Gótok, hunok és alánok Pannoniában*. *AntTan* 17 (1970) 282–286. – *Goten und Hunnen in Pannonien*. In: *Selected writings. West and East in the unity of the Ancient world*. Debrecen 2002, 245–248.
- HEKLER HEKLER A., *A Nemzeti Múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben*. *ArchÉrt* 30 (1910) 28–38.
- HOFFMANN 1970 D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*. *Est* 7 (1970).
- HOREDT 1982 K. HOREDT, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*. Bukarest 1982, 157, T. 5/3.
- ISTVÁNOVITS 1993 E. ISTVÁNOVITS, *Das Gräberfeld aus den 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget*. *Acta ArchHung* 45 (1993) 91–146.
- JOBST 1975 W. JOBST, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. *FiL* 10. Linz 1975.
- JOBST 1983 W. JOBST, *Provinzhauptstadt Carnuntum. Österreichs größte archäologische Landschaft*. Wien 1983.
- JONES 1964 A. H. M. JONES, *The later Roman empire*. Oxford 1964.
- KAZANSKI—LEGOUX 1988 M. KAZANSKI—R. LEGOUX, *Contribution à l'étude témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente*. *AMed* 18 (1988) 7–53.
- KAZANSKI 1996 M. KAZANSKI, *Les tombes „princières” de l'horizon Untersiebenbrunn, le problème de l'identification ethnique*. in: *L'identité des populations archéologiques. XVIe Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Sophia 1996, 109–126.
- KELLER 1971 E. KELLER, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14. München 1971.
- KERESKÉNYI 1874 KERESKÉNYI GY., *Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata*. Székesfehérvár 1874.
- KISS—TÓTH—ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998 KISS G.—TÓTH E.—ZÁGORHIDI CZIGÁNY B., *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely 1998.
- KISS 1969–1970 A. KISS, *Unpublished finds from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs*. *JPMÉ* 14–15 (1969–1970) 119–123.
- KISS 1981 A. KISS, *Funde aus den 5.–6. Jh im Gebiet von Brigetio*. *FolArch* 32 (1981) 191–210.
- KISS 1983 A. KISS, *Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und materielle Hinterlassenschaft*. *Acta ArchHung* 35 (1983) 99–131.
- KISS 1994a A. KISS, *Archeologia degli Ostrogoti in Pannonia (456–473)*. in: *I Goti*. Milano 1994, 164–167.
- KISS 1994 A. KISS, *Stand der Bestimmung archäologischer Denkmäler der „Gens Alanorum” in Pannonien, Gallien, Hispanien und Afrika*. *ActaAntHung* 35 (1994) 167–204.
- KISS M. 1997 M. KISS, *Bauspuren mit Pfostenkonstruktion vom Ende des 4. – Anfang des 5. Jahrhunderts in der Festung von Lussonium*. in: *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Ed. W. Groenman-van Waateringe-B. L. van Beek–W. j. H. Willems–S. L. Wynia, Exeter 1997, 411–415.
- KLOIBER 1957 A. KLOIBER, *Die Gräberfelder von Lauriacum*. Linz 1957.
- KOVÁCS 1999 KOVÁCS P., *Castellum és vicus kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén*. *Studia Classica. – Series Historica* 1. Piliscsaba 1999.
- KOVÁCS 2000 P. KOVÁCS, *Matrica. – Excavations in the Roman fort at Százhalombatta (1993–1997)*. *Studia Classica – Series Historica* 3. Budapest 2000.
- KOVÁCS 2003 P. KOVÁCS, *Late Roman army in Pannonia*. In: *The Roman army in Pannonia*. Ed. Zs. Visy. Pécs 2003, 31–36.

- KOVÁCS 2003 P. KOVÁCS, *The Roman well of the principia at Matrīca*. *Antaeus* 26 (2003) 69–84.
- KOVRIG 1959 I. KOVRIG, *Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie*. *Acta ArchHung* 10 (1959) 209–225.
- KOVRIG 1985 I. KOVRIG, *Das Diadem von Csorna*. *FolArch* 36 (1985) 107–148.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR V., *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. *Múzeumi Füzetek* 49. Aszód 1998.
- KRASKOWSKA 1976 Lj. KRASKOWSKA, *The Roman Cemetery at Gerulata, Rusovce, Czechoslovakia*, BAR-IS 10, Oxford 1976.
- KÜHN 1935 H. KÜHN, *Die Zikadenfibeln der Völkerwanderungszeit*. *IPEK* 1935, 85–106.
- LÁNYI 1972 V. LÁNYI, *Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien*. *Acta ArchHung* 24 (1972) 53–124.
- LEHOCZKY LEHOCZKY T., *Lévai és nagysárai leletekről*. *ArchÉrt* 28 (1908) 422–423.
- LENHOSSÉK 1884 LENHOSSÉK J., *A Szeged-Óthalmi ásatásokról*, Budapest 1884.
- LIPPOLD 1973 A. LIPPOLD, *Theodosius*. in: PWRE XIII. Suppl. München 1973, 837–961.
- LIPPOLD 1980 A. LIPPOLD, *Theodosius der Große und seine Zeit*. München 1980².
- LÖRINCZ—REDŐ 1994 B. LÖRINCZ—F. REDŐ (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I*. Budapest 1994.
- MARÓTI—TOPÁL 1980 MARÓTI É.—TOPÁL J., *Szentendre római kori temetője. – Das römische Gräberfeld von Szentendre*. *StCom* 9 (1980) 95–177.
- MAZZARINO 1942 S. MAZZARINO, *Stilichone, La crisi imperiale dopo Theodosio*. Roma 1942.
- MARTINDALE 1980 J. R. MARTINDALE, *Prosopography of the later Roman empire II. A. D. 396–527*. Cambridge 1980.
- MENKE 1986 M. MENKE, *Frühvölkerwanderungszeitliche Fibeln aus dem Ungarischen Nationalmuseum*. *ComArchHung* 1986, 55–88.
- MÉSZÁROS 1970 MÉSZÁROS Gy., *A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír. – Das Fürstengrab von Regöly aus der Frühvölkerwanderungszeit*. *ArchÉrt* 97 (1970) 66–92.
- MIRKOVIĆ 1971 M. MIRKOVIĆ, *Sirmium. – its history from the I century A. D. to 582 A. D.* in: *Sirmium I*. Beograd 1971.
- MIRKOVIĆ 1993 M. MIRKOVIĆ, *Υπήκοοι und βύμμαχοι. Ansiedlung und Rekrutierung von Barbaren bis zum Jahr 382*. in: *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum*. Würzburg 1993, 425–434.
- MÓCSY 1962 A. MÓCSY, *Pannonia*. in: PWRE IX. Supplementum. Stuttgart 1962, 515–776.
- MÓCSY 1973 A. MÓCSY, *Pannonia-Forschung 1969–1972*. *ActaArchHung* 25 (1973) 375–403.
- MÓCSY 1977 A. MÓCSY, *Pannonia-Forschung 1973–1976*. *ActaArchHung* 29 (1977) 373–401.
- MOMMSEN 1902 Th. MOMMSEN, *Weihe-Inschrift für Valerius Dalmatius*. *SPAW* 1902, 836–840=Gesammelte Schriften II, 150–154.
- MRT VI. HORVÁTH—M. H. KELEMEN—I. TORMA, *Magyarország Régészeti Topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Budapest 1979.
- MRT VII. DINNYÉS—K. KÖVÁRI—Zs. LOVAG—S. TETTAMANTI—J. TOPÁL—I. TORMA, *Magyarország régészeti topográfiája 7. A budai és szentendrei járás*. Budapest 1986.
- NÁDORFI 1996 G. NÁDORFI, *Das hunnenzeitliche Gräberfeld von Csákvár*. in: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren*. Eisenstadt 1996, 96–99.
- NAGY M. 1993 NAGY M., *Óbuda a népvándorláskorban. – Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung*. *BudRég* 30 (1993) 353–395.
- NAGY 1939 NAGY T., *A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig*. *DissPann* II/12. Budapest 1939.
- NAGY 1962 NAGY T., *Az Albertfalva Hunyady János úti római település*. in: *Budapest műemlékei II*. Budapest 1962, 519–523.

- NAGY 1967 T. NAGY, *Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427 (Did Iordanes use the Chronicon of Marcellinus Comes at the writing of the Getica?)*. ActaAntHung 15 (1967) 159–186.
- NAGY 1971 T. NAGY, *The last century of Pannonia in the judgement of a new monograph*. ActaAntHung 19 (1971) 299–345.
- NAGY 1973 NAGY T., *Budapest története az őskortól a honfoglalásig*. in: Budapest története I. Budapest 1973, 41–216.
- NAGY 1982 T. NAGY, *Die gens Marcomannorum in Pannonia Prima*. MIA 12–13 (1982–83) 113–121.
- NAGY 1987–1988 NAGY T., *Sopianae. Egy új városmonográfia margójára*. AT 33 (1987–1988) 218–245.
- NÄSMEN 1984 H. NÄSMEN, *Glass och handel I senromersktid och fokwandrigtid*. Uppsala 1984.
- NEMESKÉRI 1944–1945 NEMESKÉRI J., *A gyöngyösapáti hunkori sír torzított koponyájának antropológiai vizsgálata. – Anthropological examination of the deformed skull from Gyöngyösapáti (Hun period)*. ArchÉrt III. 5–6 (1944–45) 303–311.
- NEMESKÉRI 1952 J. NEMESKÉRI, *An anthropological examination of recent macrocephalic finds*. ActaArchHung 2 (1952) 223–233.
- NEUGEBAUER-MARESCH—NEUGEBAUER 1986 Chr. NEUGEBAUER-MARESCH—J.W. NEUGEBAUER, *Ein Friedhof der römischen Kaiserzeit in Klosterneuburg*, ArchA 70 (1986) 317–346.
- NOWOTNY 1908–1911. E. NOWOTNY, *Die Grabungen im Standlager zu Carnuntum 1908–1911*. RLÖ 12 (1914).
- OTTOMÁNYI 1982 K. OTTOMÁNYI, *Fragen der spätrömischen eingeglatteten Keramik in Pannonien*. DissArch II.10. Budapest 1982.
- OTTOMÁNYI 1991 K. OTTOMÁNYI, *Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. – Die Keramik von Burgus in Leányfalú*. StCom 22 (1991) 5–144.
- OTTOMÁNYI 1996 K. OTTOMÁNYI, *Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glätverzierungen in Pilismarót-Malompatak*. Acta ArchHung 48 (1996) 71–133.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1976 PÁLÓCZI HORVÁTH A., *Késő szarmata sír Lászlófalván. – Spätsarmatazeitlichen Grab in Lászlófalva*. Cumania 4 (1976) 3–77.
- PÁRDUCZ 1959 M. PÁRDUCZ, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*. Acta ArchHung 11 (1959) 309–398.
- PÁRDUCZ 1963 PÁRDUCZ *Die ethnische Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Budapest 1963.
- PATEK 1942 PATEK E., *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete*. DissArch II. 19. Budapest 1942.
- PITTIONI 1946 R. PITTIONI, *Römische Grabfunde aus Zeiselmauer, Bezirk Tulln, Niederösterreich*. JÖAZ 36 (1946) 84–124.
- PROHÁSZKA 2003 PROHÁSZKA P., *Tokod a rómaiak korában*, Tokod 2003.
- RAU 1972 G. RAU, *Körpergräber und Glasbeigaben im Oder-Weischeselraum*. APA 3 (1972) 109–214.
- RÉGÉSZETI KÉZIKÖNYV *Pannonia régészeti kézikönyve*. Ed. Mócsy A.–Fitz J., Budapest 1990.
- RODRIGUEZ 1997 H. RODRIGUEZ, *Germanische Keramikfunde aus Unterradlberg. Ein Beitrag zu der „gentis Marcomannorum“ in der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet südlich der mittleren Donau*. in: Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum. Brno 1997, 171–214.
- SÁGI 1955 SÁGI K., *Hun kori sír Keszthelyen*. ArchÉrt 82 (1955) 185–189.
- SALAMON—BARKÓCZI 1982 Á. SALAMON—L. BARKÓCZI, *Pannonien in nachvalentinianischer Zeit (376–476). Ein Versuch zur Periodisation*. in: Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 147–178.
- SALAMON—LENGYEL 1980 Á. SALAMON—L. LENGYEL, *Kinship interrelations in a fifth-century „Pannonian“ cemetery: An archaeological and paleobiological sketch of the population fragment buried in the Mőzs cemetery, Hungary*. WA 12 (1980) 93–104.
- SCHARF 2001 R. SCHARF, *Foederati von der völkerrechtlichen Kategorie zur byzantinischen Trupppengattung*. Wien 2001.
- SEECK 1913 O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der römischen Welt V*. Stuttgart 1913.

- SEECK 1919 O. SEECK, *Regesten der Kaisern und Päpste (311–476 n. Chr.)*. Stuttgart 1919.
- SOMMER 1984 M. SOMMER, *Die Gürtel und Gürtelbschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*. BHVg 22. Bonn 1984.
- SOPRONI 1978 S. SOPRONI, *Die spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest 1978.
- SOPRONI 1985 S. SOPRONI, *Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 38. München 1985.
- SOROKINA 1962 N. P. SOROKINA, *Stekljannije sosydi IV–V. vv. u hronologija cebeldinskih mogil'nikov*. KSIA 158 (1979) 58–62.
- SOROKINA 1962 N. P. Sorokina, *Steklo is raskopok Pantikapeja 1945–1959 gg.* in: *Pantikapej*. MIA 103, 1962.
- STRAUME 1987 E. STRAUME, *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo 1987.
- STUPPNER 1997 A. STUPPNER, *Die Glasfunde des Oberleiserberges*. in: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno 1997, 215–233.
- TEJRAL 1988 J. TEJRAL, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*. ArchA 72 (1988) 223–304.
- TEJRAL 1997 J. TEJRAL, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitliche Archäologie im Mitteldonauraum*. in: *Neuere Beiträge zu Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno 1997, 321–392.
- THOMAS 1964 E. B. THOMAS, *Römische Villen in Pannonien*. Budapest 1964.
- TOMKA 1994 P. TOMKA, *Relazione sui materiali archeologici Unnici in Ungheria*. in: *Attila flagellum Dei? Convegno internazionale di studi sulla figura di Attila e di sulla discesa degli Unni in talia nel 452 d. C.* Studia Historica 129. Roma 1994, 24–47.
- TÓTH 1987–1988 TÓTH E., *Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. – Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981–1986. Ergebnisse und umstrittene Fragen*. ArchÉrt 114 (1987–1988) 22–61.
- TÓTH 1989 E. TÓTH, *Provincia Valeria Media*. Acta ArchHung 41 (1989) 197–226.
- TÓTH 1994 E. TÓTH., *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert*. in: *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*. Wien 1994, 241–272.
- TÓTH 1995 E. TÓTH, *Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról. – Altchristliche Kästchenbeschläge aus Ságvár*. FolArch 44 (1995) 107–150.
- VADAY 1988–1989 A. H. VADAY, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. MittArchInst 17–18 (1988–1989).
- WALKE 1965 WALKE, N., *Das römische Donaukastell Straubing – Sorviodunum*. Limesforschungen 3. München 1965.
- VÁGÓ—BÓNA 1976 E. B. VÁGÓ—I. BÓNA, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest 1976.
- VÁRADY 1972a VÁRADY L., *Pannonia későrómai történetének vitaanyagához. Válasz két cikkre*. Századok 106 (1972) 186–193.
- VÁRADY 1969 L. VÁRADY, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. Budapest 1969.
- VÁRADY 1972 L. VÁRADY, *Pannonica. Notizen zum letzten Jahrhundert Pannoniens*. Acta ArchHung 24 (1972) 261–276.
- VÁRADY 1990 VÁRADY *Pannonica. Ergänzende Notizen zum letzten Jahrhundert Pannoniens*. BJ 190 (1990) 175–200.
- VARSIK 1996 V. VARSIK, *Archäologische Topographie des antiken Gerulata*. In: *Gerulata I*. Nitra 1996, 7–43..
- VINSKI 1957 Z. VINSKI, *Zikadenschmuck aus Jugoslawien*. JRGZM 4 (1957) 136–160.
- VISY 1981 VISY ZS., *5. századi sír Intercisában. – Ein Grab aus dem 5. Jh. aus Intercisa*. ArchÉrt 108 (1981) 211–217.
- VISY 2003 ZS. VISY, *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest 2003.
- VIVES 1969 J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la Espana*. Barcelona 1969².

- VÖRÖS 1996 G. VÖRÖS, *Sarmaten im Heer Attilas. Eine siedlungshistorische Skizze*. in: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Eisenstadt 1996, 99–104.
- WAMERS 1990 E. WAMERS, *Bemerkungen zu zwei Zikadenfibeln aus westdeutschen Privatsammlungen*. in: Frankfurter Beiträge zur Mittelalter-Archäologie II. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte XII. Bonn 1990, 49–60.
- WERNER 1956 J. WERNER, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- WHITTAKER 1994 C. R. WHITTAKER, *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study*. Baltimore-London 1994.
- WILKES 1969 J. J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969.
- WILLIAMS—FRIELL 1994 J. WILLIAMS—S. FRIELL, *Theodosius. The empire at bay*. London 1994.
- WILKES 1969 J. J. WILKES, *Dalmatia*. London 1969.
- WOLFRAM 1979 H. WOLFRAM, *Geschichte der Goten*. München 1979.
- WOLFRAM 1976 H. WOLFRAM, *Gotische Studien III. Die terwingische Stammesverfassung und das Bibelgotische (II)*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 84 (1976) 239–261.
- ZEUSS 1937 K. ZEUSS, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. München 1937.
- ZSIDI 1987 ZSIDI P., *A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. – Das auf dem Gazdagrét (Budapest XI. Bez.) freigelegte Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert*. ComArchHung 1987, 45–72.

A GRAVE FROM THE HUN PERIOD AT SZÁZHALOMBATTA

Extract

In this paper the author publishes the grave-goods of a grave unearthed in the area of the Roman fort at Matrica (Fig. 1–5). The grave of a girl from the early medieval period was unearthed by Á. Dormuth in 1943. The grave was found near the SE angle tower of the auxiliary fort. The grave-goods were the followings: 1. silver cicada brooch. 2. bronze brooch with inverted foot. 3. Hun-type round buckle. 4. Roman glass. 5. bronze strap-end (pendant?) (perhaps medieval). According to opinion of the author, the grave has got nothing to do with the Roman period *foederati* and it can be dated the Hun period (430s–450s) of the former province Valeria. Finally, the author examines the question of the Pannonian *foederati* in Pannonia. A very similar grave was revealed near the auxiliary fort of Inter-

cisa. It is generally supposed that the Goth-Alan-Hun people of Alatheus and Saphrac settled down here in 380 on the basis of a foedus. Its sources would be the passages of Jordanes and Zosimos (Jordanes Get. 27, 140–141, Zosimos IV, 34, 2–4). The main problem with this hypothesis is that Zosimos continues the story and they left the Pannonian provinces. The archaeological find material from the end of the 4th c. does not show their presence either and the foederati did not serve in the Roman army, only their leaders became dux or comes or magister militum. The only gens mentioned in the Not.Dig. is the gens Marcomanorum in Pannonia I (Occ. XXXIV, 24). Naturally, this fact does not mean that the well-known Barbarisation of the late Roman army was unknown in the Pannonian provinces.

P. Kovács
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Piliscsaba, Egyetem u. 1.
H-2087